

TÜRKLER

8

EDİTÖRLER

HASAN CELÂL GÜZEL
PROF. DR. KEMAL ÇİÇEK
PROF. DR. SALİM KOCA

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

TEKNİK KOORDİNATÖR
MURAT OCAK

SANAT YÖNETMENLERİ
ŞAFAK TAVKUL / D. HAMZA GÜRER

GÖRÜNTÜLEME
GÖRÜNTÜ YÖNETMENİ
YRD. DOÇ. DR. TUFAN GÜNDÜZ

GÖRÜNTÜ YÖNETMEN YARDIMCISI
HASAN TAHSİN
DR. MUHAMMET GÖRÜR / FATMA DOĞANCI
YÜKSEL ŞAHİN

RESİM TARAMA
TURGAY SÜSLÜ / ÜMİT BAHADIR

DIZGİ GRUBU
MEHMET KESKİN / FATMA ÖZGÜR ŞAHİN / MURAT AYDINER
KADRIYE AKKAYA / LEVENT SÜSOY / AHMET DÜZGÜN / UMUT ARAS
TURGAY SÜSLÜ / ÜMİT BAHADIR / EROL EFE / ZÜLFİKÂR MERT
CAN AYVAŞIK / LALE AZİMZADE / SERHAN BALKANAL

TASHİH GRUBU
ELNUR AĞAYEV
AHMET BUDAK / ZEHRA FİLİZ BİLİR
EMİNE ÖZDEMİR / BÜŞRA BOLAY / DEMET AKSOY
EBRU DEMİR / RİZVAN GENBERLİ

GRAFİK TASARIM
D. HAMZA GÜRER

BASKI
SEMİH OFSET

CİLT
BALKAN CİLTEVİ

YAYIN KODU
975-6782-33-1 ISBN (TAKIM)
975-6782-41-2 ISBN (CİLT)

YAYIN YERİ VE TARİHİ
ANKARA 2002

YAN KAĞIT: KONYA KALESİ'NDEN SELÇUKLU KARTALI

KIRIM HANLIĞI

YRD. DOÇ. DR. YÜCEL ÖZTÜRK
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

1. HANLIĞIN KURULUŞUNA ETKİ EDEN SİYASİ HADİSELER

1.A. ALTINORDU'NUN DOĞUŞU

On üçüncü yüzyılın ilk yarısından XV. yüzyılın sonlarına kadar Deşt-i Kıpçak² sahasının siyasî hayatı Altınordu Hanlığı'na bağlı kalmıştır. Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu Cengiz Han daha hayatta iken ülkesinin yönetimini dört oğlu arasında taksim etmiş, İrtiş'ten İdil Irmağı'na kadar olan sahayı büyük oğlu Cuci'ye (Coçi) vermiştir.³ 1222-1227 yılları arasında bu bölgede hüküm süren Cuci Han Cuci Ulusu'nun temelini atmış, 1227 yılında babası Cengiz Han'dan altı ay önce vefat edince, devletinin gerçek manada tesis ve geliştirilmesi oğlu Batu'ya kalmıştır.⁴

1222 yılında Cengiz Han'ın en iyi komutanlarından Cebe Noyan ile Subitay Noyan "Kuzey Kafkasya ve Kıpçak Hanlığı'nın" yurdunu fetih için görevlendirilmişti.⁵ Derbent geçidinden hareketle Kafkasları aşan Cebe ve Subitay Noyan önlerine çıkan Alanlarla Kuban boyuna göç etmiş bulunan az sayıda Kıpçak kıtalarını mağlup ettikten sonra 1223 yılı başlarında Kırım sahillerine doğru uzandılar. Bu dönemde Deşt-i Kıpçak'ın sahibi bulunan Kıpçaklar ve onlara tabi olan Ruslar, haklarında herhangi bir malumata sahip bulunmadıkları Moğolların fetih harekâtını durdurmak üzere ittifak ettiler. Moğolların teslim olmaları hususundaki teklifi müttefikler tarafından reddedildi. Moğol orduları, kendilerini takip eden müttefik güçlerini Azakdenizi'ne akan Kalka Irmağı'na kadar çektiler. 16 Temmuz 1223 tarihinde cereyan eden Kalka muharebesinde Kıpçak ve Rus orduları imha edildi.⁶

Cuci'nin 1227'de vefatı üzerine yerine geçen ve Altınordu Hanlığı'nın gerçek kurucusu sayılan Batu Han'ın (1227-1256) liderliğinde 1235-1242 yıllarında icra edilen ikinci Kıpçak seferinde evvela Kıpçakların liderliğinde Moğollara karşı mukavemet

eden Bulgar, Başkurt ve As (Alan) kuvvetleri mağlup edilmiş, akabinde Rus kuvvetleri üzerine yürünmüştür.⁷ 1237'de İdil Bulgarlarının memleketlerini tahrip eden Batu Han'ın orduları ilk darbeyi Ryazan Knezliği'ne indirdiler. İleri hareketle Moskova'yı yakarak tahrip eden Moğol orduları, 1238'de Rusların bu sahada en büyük şehri olan Viladimir şehrini düşürerek yıktılar. Moğol orduları, Kuzey Rusyası'nın en büyük şehirleriyle beraber 14 Rus şehrini ele geçirdiler. Bu suretle Kuzey Rusyası'nda siyasî güç teşkil edecek bir teşkilat kalmamış oluyordu. Moğol ordusunun diğer bir kolu, Aralık 1238'de Kırım Yarımadası'nı işgal etti. Bu dönemde Kuzey Rusyası içtimaî teşkilat ve kültürel seviye bakımından geri olup, Moskova henüz ehemmiyet taşımayan küçük bir yerleşim biriminden ibaretti. Rus kültür dairesini Kiyev Rusyası temsil etmekte idi. Moğol işgal hareketi, 1239'da Kiyev Rusyası üzerine yöneldi. Batu Han'ın teslim ol çağrısını ileten elçisini öldürmek suretiyle mukavemete yeltenen Kiyevliler şiddetle cezalandırıldılar. İşgal edilen Kiyev tahrip edilerek ahalisi kılıktan geçirildi.⁸

Kısaca özetlenen ikinci Kıpçak seferi, izleri henüz silinmekte olan birinci seferi tamamlamış ve Deşt-i Kıpçak üzerinde Moğol hakimiyetini kesin olarak tesis etmiştir. XVI. yüzyılın başlarına kadar Doğu Avrupa, Batu Han'ın, Aşağı Volga üzerinde Ashtarhan şehrinin kuzeyine 65 kilometre mesafede kurduğu başkent Saray'ın⁹ politik gücüne göre şekillenecektir. Bir Moğol Devleti olarak kurulan Altınordu, bu dönemde hakim unusurunu Kıpçakların teşkil ettiği Türk topluluklarının etkisiyle Türkleşecek, siyasî hayatı boyunca hakimiyet sahası üzerinde Türk kültürünün devamını sağlamak gibi büyük bir rol oynayacaktır.

1.B. ALTINORDU DÖNEMİNDE GÜÇ MERKEZLERİ

Altınordu'nun kuruluşundan önce Kıpçakların batı ve kuzey sahalarında yerleşmiş bulunan Rusların siyasî ve içtimaî bakı-

Saray Berke, Kase (13.-14. yy.)
(St. Petersburg, Hermitage)

dan vucut bulmalarını sağlayan hareket Kiyev merkezinde gelişmiştir.¹⁰ Bizans tesiriyle Hıristiyanlığı benimseyen Kiyev Slav dairesi, Rus kültür ve medeniyetinin Ortodoks merkezinde teessüs etmesi neticesini doğurmuş, Rusların Katolik kültür dairesinden kopmalarına yol açmıştır.¹¹ Rusların dağınık kabile yapısından milî bir bünyeye ulaşmalarında Ortodoks Hıristiyanlığının etkisi büyük olmuştur. Rus alfabesi, yazılı kanunları ve devlet kurumları Bizans modelinde bu sayede gelişecektir.¹² Bahsedildiği üzere Kiyev Rusyası'nın siyasî varlığına son veren ikinci Kıpçak seferi aynı zamanda Kiyev'in medenî inkişafını da temelden sarsmış, bu sahada farklı bir siyasî ve kültürel gelişmenin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Cengiz İmparatorluğu'nun fiilen parçalanmasından sonra güç dengeleri Türkistan, İran ve Çin'de ortaya çıkan yeni Moğol imparatorluklarına belirlenir olmuş, hakimiyet sahası Deşt-i Kıpçak olan Altınordu bu nedenle dikkatini daima doğuya yöneltmek zorunda kalmıştır. Batı ve kuzey bölgelerindeki hakimiyetini ise yerli Rus knezlerinin siyasî bakımdan mutlak itaat, idare ve teşkilat açısından ise sadece vergi tarhını esas alan gevşek idare anlayışı içinde sürdürmüştür. Kiyev, Moğol orduları tarafından tahrip edildikten sonra ağırlığını Rus medeniyetinin teşkil edeceği bir oluşuma hiçbir zaman kavuşamamış, burada XIII. asrın ilk yarısından itibaren Lehistan nüfuzu altında Litvanya Devleti'nin hakimiyeti altına girmiştir. Altınordu'nun kuvvetli devrinde varlığı hissedilmeyen Litvanya Devleti, Altınordu'nun iç karışıklıklarla yıprandığı dönemlerde muhalif unsurların güç aldığı bir odak haline gelecektir. Litvanya hakimiyeti altında Lehistan'ın Katolik mezhebini Ortodoks Rus ahalisine empoze etmesi, Kozak hareketinin başlamasına yol açacaktır.¹³

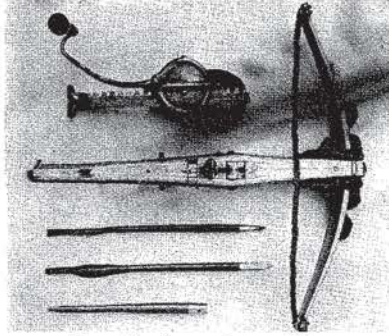
Kiyev'in aksine, siyasî olduğu kadar kültür ve medeniyet bakımından da ehemmiyetsiz olan kuzey Rusyası ciddi bir gelişme göstermiştir. Rus knezlerinin Altınordu hanından berat almak sureti ile Rus ahali üzerinde hakimiyet sürdürmeleri knezlerin meşruiyetini pekiştirmiş, büyük hanın otoritesi altındaki Kuzey Rusyası siyasî istikrara kavuşmuştur. Rusya üzerinde Altınordu'ya bağlı valiler konumuna gelen knezler içinde metbuları nezdinde en muti ve güvenilir olma hususiyetini kazanmayı başaran Moskova knezliği, baskak ve bitikçiler elinde külfetli bir mesele haline gelen vergi tahsili işi de uhdesine verilmek suretiyle "büyük knez" addedilmiş, bu suretle Altınordu'nun zayıflama döneminde varlığını kuvvetle hissettirecek bütün kuzey Rusyası'nın lideri haline gelmiş bir Moskova siyasî nüvesi teşekkül etmiştir.¹⁴

Kırım Yarımadası'nda da benzer gelişmeler oldu. Altınordu'nun içtimaî bakımdan asıl unsurunu teşkil

eden Türkler, Yarımada'nın bozkır kesimlerinde yerleşmişti. Güney sahil kesiminde ise Bizans hakimiyeti zamanında teessüs etmiş birbirinden farklı etnik topluluklar mevcut idi. Bizans'ın XIII. yüzyıldan itibaren Latin sömürgesi haline gelişi, etkisini Kırım'da da hissettirmiştir. Altınordu Kırım üzerindeki hakimiyetini de vergi tarhına münhasır kılmış, bu gevşek idare anlayışı içinde Yarımada'nın ticaret antreposu olan Kefe'yi Cenevizlilere kiralamakta bir beis görmemiştir.

Altınordu hükümdarı Mengü Timur'dan (1266-1280) Kefe'de yerleşme izni alan Cenevizliler, Uran Timur'dan burayı satın almışlardır. Zamanında dünya limanlarının en büyüklerinden olan Kefe'de yerleşen Cenevizliler, burasını Karadeniz'de kurmuş oldukları muazzam ticarî imparatorluğun merkezi haline getirdiler. Merkez Cenova tarafından çok geniş yetkilerle donatılan kolonilerin yönetiminden sorumlu konsolos veya podesta, göreve atanma sırasında Cenova kanunlarından başka otoriteye itaat etmeyeceğine yemin etmek zorunda idi. 1434 ve 1449'da yetkileri Pera Podestallığı mevkiine çıkartılan Kefe Podestallığı, Kırım Hanlığı'na da itaat et-

memekle emredilmişti. Etrafını sağlam surlarla çevirerek Kefe'yi müstahkem bir şehir haline getiren Cenevizliler, XIV. Yüzyılın başlarına doğru Kırım Yarımadası'nın ticarî ehemmiyet taşıyan bütün limanlarını kontrol altına almışlardı.¹⁵ Kefe mihraklı Ceneviz hakimiyeti, gerek Kırım Hanlığı'nın kuruluşu sırasında gerekse Kırım Hanlığı'nın Osmanlı'ya bağlanması sırasında başlıca siyasî faktör haline gelecektir. Ceneviz'in burada kurmuş bulunduğu koloni ağı, Altınordu'nun parçalanmaya yüz tuttuğu zamanlarda muhaliflerin sığınağı olması için uygun zeminin ortaya çıkmasının da başlıca amili olacaktır.¹⁶

Tatar Oku, Kurma Aleti ve Okları

1.C. ALTINORDU'NUN PARÇALANMASI

Özbek Han (1312-1342) zamanında gücünün zirvesinde bulunan Altınordu Devleti, bu hanın vefatından sonra gerileme dönemine girdi.¹⁷ Canibek Han (1342-1357)'in vefatı ve akabinde başgösteren taht mücadeleleri ile hanlık parçalanmaya yüz tuttu. Berdibek (1357-1359?), Kulna (1360-1362), Nevruz ve Hızır hanlar, siyasî hakimiyet uğruna yapılan mücadeleler sonunda öldürüldüler. 1360 ve 1380 yılları arasında hakimiyet için savaşan 25 han ortaya çıkmış, hanlıkta siyasî istikrardan eser kalmamıştır.¹⁸ Bu siyasî kargaşa sırasında Moğol askerî aristokrasisi içinde yetişmiş güçlü komutanlar, hanlığın yönetimini ellerine geçirmişlerdir.¹⁹ 1360'lardan 1380'e kadar Altınordu'nun fiili hakimiyetini Mamay ele geçirmiş, onun hakimiyetini tanımayan hanedan mensupları ile Mamay arasında çıkan mücadeleler sonunda Altınordu parçalanmıştır. Altınordu'nun Kuzey Rusyası üzerinde hakimiyetinin sona ermesi üzerine

Rusya güçlenmiş, Altınordu'ya karşı bağımsız hareket etmekten çekinmez olmuştur. Mamay, Moskova'nın bu saygısız tutumunu cezalandırmak için yaptığı seferde Kulikovo'da Ruslara ağır bir hezimete uğrayarak Altınordu üzerindeki hakimiyetini kaybetmiştir.²⁰ Ruslara mağlup olduktan sonra Kalka muharebesinde de Toktamış'a yenilen Mamay, Ceneviz hakimiyetindeki Kefe'ye sığınmış, orada Cenevizliler tarafından katledilmiştir.²¹ Kulikovo bozgunu Moskova'nın istiklaline giden yolu açabilecek bir hadise idi. Ancak, Altınordu'nun dağılıp döneminde zuhur eden Toktamış, Rusların bu zaferin meyvelerini devşirmelerini geciktirecektir. Toktamış, güçlü siyasi kişiliği ve Timur'un yardımı ile Altınordu'yu son kez toparlamış, ancak başarısını borçlu olduğu Timur'a hasım olunca sonunu hazırlamıştır. Timur, 1391 ve 1395'te cereyan eden iki savaşta Toktamış'ı mağlup etmekle yetinmemiş, Altınordu'nun bütün hayat sahalarını kurutmaya çalışmıştır.²²

1395 Terek Muharebesi'nde Timur'a mağlup olan Toktamış, son çabalarını göstermek üzere bu dahili mücadeleler esnasında hakimiyetlerini Kırım Yarımadası'na yayan Cenevizliler üzerine yürümüştür. Cenevizlilerin merkezi Kefe'yi ele geçiren Toktamış, burada güçlenerek Timur'a karşı yeniden harekete geçmek niyetinde iken, Timur Kutluk Han'ın ani saldırısı sonunda mağlup olarak Litvanya'ya sığınmıştır.²³ Altınordu Hanedanı'ndan gelen Timur Kutluk, aslında Timur'un Toktamış'a karşı hareketinde kılavuzluk yapan, Toktamış'ı devirmek suretiyle evvelce Nogay ve Mamay gibi Altınordu'yu eline geçirmeye çalışan emir Edige'nin kuklası idi.²⁴ Timur Kutluk zamanında hakimiyeti elinde tutan Edige ile Timur Kutluk'un ölümünden (1405) sonra yerine geçen oğlu Timur arasında çıkan ihtilaf sonunda Timur Edige'yi mağlup etmiş, ancak Litvanya prensi Vitovt'un desteği ile hareket eden Toktamış'ın oğlu Celâleddin'e yenilerek tahtını kaybetmiştir (1411).

Bu safhada Altınordu tahtı için Toktamış evlâdı²⁵ arasında ve tekrar sahneye çıkan Edige arasında şiddetli mücadeleler cereyan etmiş, Edige'nin 1419'da Toktamış oğlu Kadir Berdi tarafından ortadan kaldırılmasından sonra Altınordu Tahtı Uluğ Muhammed'e geçmiştir.²⁶ Karışıklık 1437'ye kadar devam etmiştir.

2. KIRIM-HANLIĞI'NIN KURULUŞU

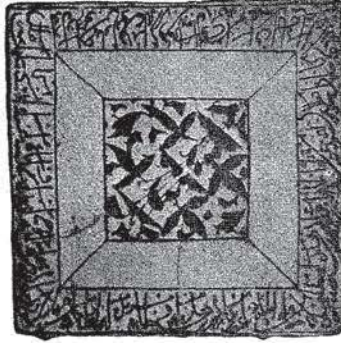
Kırım Hanlığı'nın kuruluş zamanına rastlayan bu büyük karışıklık ilgili araştırmacılar tarafından farklı yorumlanmış, hanlığın kuruluşu hususunda hemen hemen birbirine uymayan değişik nazariyeler türemiştir. Hanlığın kuruluş tarihini A. Süha Arslangiray²⁷ burada tafsilane imkân olmayan uzun tahliller sonunda 1449, A. Nimet Kurat bir araştırmasında²⁸ 1442'den hemen önce

1440, diğer bir araştırmasında²⁹ 1428; Gülbün-i Hânân'a dayanan İsmail Otar 1437³⁰ Hasan Ortegin³¹ 1420; hanlığın ortaya çıkışı hakkında en detaylı araştırmanın sahibi Muzaffer Ürekli ise, Hacı Giray I.'in ilk kez darp ettirdiği paraların tarihlerini esas alarak 1441-1442 olarak kabul ediyor.³² Hanlığın kuruluşunu 1440'lar ve sonrasına doğru çeken bahis konusu araştırmacıların kuruluş tarihinde esas aldığı iki mühim kriterden birisi Uluğ Muhammed Han'ın Altınordu tahtına hakim olmak için 1419-37 yılları arasında sürdürdüğü mücadele devresinde Kırım'a gelerek hakim olması, diğeri ise Hacı Giray I. adına darbedilen ilk paraların tarihinin 1440'lardan sonra olmasıdır.

A. Nimet Kurat'ın Uluğ Muhammed Han'ın taht serüveni hususundaki kapsamlı tetkikinin özetini verip Ceneviz ve Rus kaynaklarından edindiğimiz intibaları nakletmek sureti ile kendi görüşümüzü ifade edeceğiz. Uluğ Muhammed Han, 1419'da Altınordu hanı oldu. Arap ve Leh kaynakları ile Smirnov'a dayanan Kurat'a göre, Uluğ Muhammed'in 1419'da tahtı ele geçirmesi

Litvanya kralı Vitovt'un desteği ile olmuştu. Tarihçi Aynî'nin verdiği bilgiler de 1419 ve sonrasında Uluğ Muhammed'in önce Deşt-i kıpçak sonra Kırım üzerinde hakim olduğu istikametindedir. 1424-5 tarihinde Barak'a yenilen Uluğ Muhammed, Altınordu tahtını kaybederek Kırım'a çekilmiştir. Mücadelesini sürdüren Uluğ Muhammed, 1427'de Saray tahtını tekrar ele geçirmiştir.³³ Uluğ Muhammed'in Altınordu tahtına geçtiği 1427'de Devlet Berdi adlı bir zat Kırım'da hakimiyet kurmuş, Aynî Ali'ye göre Mısır'a elçi göndermişti. Uluğ Muhammed Han, Saray tahtını 1436-7'ye kadar muhafaza etmişti. Bundan sonra Abdülgaffar Kırımî'ye dayanan Kurat'a göre Uluğ Muhammed, bu tarihlerde Edige Mirza'nın oğullarından biriyle müttefik olan Gıyaseddin adında bir prensle yaptığı mücadeleyi kaybederek tekrar Kırım tahtına çekilmeye mecbur olmuştu. Bu arada Gıyaseddin de hanlığını az bir süre sonra Küçük Muhammed'e kaptırmış, "Küçük-Muhammed Han Saray'da ve Uluğ Muhammed Han da Kırım'da hükümdar sıfatıyla kalmışlardı". Tekar Aynî'ye dayanan Kurat, 1436-7 yıllarında Uluğ Muhammed'in Kırım'da olmadığını belirtmektedir. Uluğ Muhammed'in Kırım'da tutunamamasının sebebini belirtmeden ifade eden Kurat, onun 1436 veya 1437 başlarında Kırım'a yakın mevkide bulunan Belev şehri yakınında Rusları mağlup ettiğini ve müteakiben Kazan mıntıkasına giderek Kazan Hanlığını kurduğunu belirtmektedir.³⁴

Kaynakların ittifakla belirttiği üzere Hacı Giray I.'in³⁵ amcası olan Devlet Berdi'nin 1427-8'de Kırım'da hüküm sürdüğü kesindir. Ceneviz ve Rus kaynaklarından edinilen bilgilere göre 1434 yazında Hacı Giray I.,

Saray Berke, Çini, (13.-14. yy.) (St. Petersburg, Hermitage)

Kırım'da Cenevizlilerle şiddetli bir savaşa tutuşmuş ve galip gelmiştir.³⁶ Uluğ Muhammed'in 1436-7'ye kadar Saray tahtında olduğu bilindiğine göre, esas mesele, Devlet Berdi'nin akıbetinin ne olduğu ve Hacı Giray I.'in amcasından tahtı nasıl tevarüs ettiği'dir. Devlet Berdi'nin aslında Kırım değil, Saray tahtının müddeisi olduğu hususundaki kayıtlar,³⁷ bu hususta ihtiyatlı olmak kaydıyla bir takım tahminler yapılmasına imkân verebilir. Devlet Berdi, saray tahtı için müccadeleye girdiği sırada Kırım'daki hakimiyetini Hacı Giray I.'e devretmiş olmalıdır. Esasen, Hacı Giray I.'in dedesi ve Devlet Berdi'nin babası olan Taş Timur'un da Kırım'da hakim olduğuna dair bilgiler,³⁸ bu hanedanın Devlet Berdi'den evvel Kırım'da bir nüve teşkil ettiğini ilzam etmektedir. Diğer yandan, Uluğ Muhammed'in Saray tahtını son kez kaybettikten sonra Kırım'da hakim olması imkân haricindedir; zira, Saray tahtını kaybetmesi ile Ruslarla savaşa tutuşması aynı yıla rastlamaktadır. Uluğ Muhammed'in Saray tahtını kaybetmesinden sonra Kırım'a çekilmesi hususunda verilen bilgiler, onun evvela Kırım'ı ele geçirmeye teşebbüs ettiği, ancak başaramayarak Ruslar üzerine yürüdüğü, nihayet Kazan'a çekilerek orada Kazan Hanlığı'nı kurduğu şeklinde yorumlanabilir. O'nu Ruslarla savaşmaya, onları mağlup ettikten sonra Kazan'a çekilmeye zorlayan faktörler de bu şekilde izah edilmiş olur.

Kırım Hanlığı'nın kuruluş ile ilgili mülahazalarımızı son birkaç tahlille nihayetlendirmek istiyoruz. Emir Edige'nin 1419'da ortadan kaldırılması ve Saray tahtına Uluğ Muhammed'in geçmesinden hemen sonra mezkûr Han'a karşı muhalefet iki odakta toplanmıştır. Bu odaklardan en güçlüsü Toktamışoğullarıdır. Diğerleri, Hacı Giray I.'in amcası Devlet Berdi ve babası Gıyaseddin'in mücadelesidir. Bu iki kardeşin Uluğ Muhammed'e karşı birlikte hareket etmiş olmaları muhtemeldir. Hanedan'dan olmayan Edige evladı da bu karışıklık döneminde güçlü han Uluğ Muhammed'e karşı Gıyaseddin'le ittifak etmiştir. Uluğ Muhammed Han'a son darbeyi 1436'da Edige oğullarından birisi ile müttefikan hareket eden Gıyaseddin vurmuştur. 1427-8'lerde Kırım'da hakim bulunan Gıyaseddin'in kardeşi Devlet Berdi de muhtemelen Gıyaseddin'i desteklemiştir.

Gıyaseddin, Uluğ Muhammed'i yendikten sonra tahtında çok az süre kalabilmiş, Seyyid Ahmed Han'a yenilerek Saray'ı terk etmiştir (muhtemelen 1436-37).³⁹ Hacı Giray I.'in babası Gıyaseddin'in bu hadiseden sonra ki serüveni de sarıh değildir.⁴⁰ Seyyid Ahmed Han'ın Saray tahtını ele geçirdikten sonra Kırım'ı ele geçirmek üzere hareket ettiği ve Hacı Giray I.'i tedip ettiği görülmektedir.⁴¹ Hacı Giray I.'in şehzadelik dönemlerinde olduğu belirtilen bu tedip hareketinin tarih bakımından eksik yönü olmakla beraber, Seyyid Ahmed'le Gıyased-

din arasındaki mücadeleyi tebarüz ettirdiği kesindir. Halim Giray ve Seyyid Mehmed Rıza'nın naklettiğine göre Altınordu tahtını ele geçiren Seyyid Ahmed Han, Hacı Giray I. ve kardeşini düşman ilan ederek vücutlarını kaldırmak üzere harekete geçmiştir. Seyyid Ahmed, iki kardeşi Özi Nehri'ne kadar kovalamış, kardeşler nehri yüzerek geçmek suretiyle canlarını kurtarmışlardır.

Hacı Giray I. bu hadiseden yaralı olarak kurtulmuştur.⁴² Kaynakların müttefikan zikrettiği bu hadise tevâtürle beslenerek birtakım ilaveler almışsa da iki mühim hususu tebarüz ettirmektedir. Birisi, Seyyid Ahmed Han'ın Hacı Giray I. ve kardeşinin vücudunu ortadan kaldırmak lüzumunu hissetmiştir ki, bu husumetin sebebi, Gıyaseddin'in güçlü bir muhalif olmasıdır. İkinci husus, Seyyid Ahmed'in Özi Nehri'ne kadar iki kardeşi kovalayabilmesidir ki, bu sırada Uluğ Muhammed dahil bütün rakiplerini saf dışı ettiğini gösterir.

Uluğ Muhammed'in gayet iyi bilinen serüvenine göre 1419-37 tarihlerinde fasıllarla Kırım ve Saray tahtında bulunması bakımından bu tedibin 1437 'lerde olması gerekir. Seyyid Ahmed'in merkezi Saray olması bakımından Kırım ona uç bölge olma hususiyetini sürdürmüş, 1436-7 yıllarında veya daha erken bir tarihte olması muhtemel bu tedip hareketi geçici olmuş, Hacı Giray I. Kırım'daki hakimiyetini sürdürmüştür.⁴³

3. HACI GIRAY I.'DEN OSMANLI HAKİMİYETİNE (1428?-1475)

Seyyid Mehmed Rıza, daha Altınordu zamanında çok miktarda Tatar kabilesinin "Deşt-i Kıpçak'dan hudud-ı Kırım'a nakl ve iskân" edildiğini bildirmektedir.⁴⁴ Altınordu bünyesinde cereyan eden şiddetli taht mücadeleleri sırasında Kırım hudutlarına yakın ve uzak bozkırlarda bu mücadelelerden bunalmış kabile reislerinin merkez saraydan bir hayli uzak Kırım Yarımadası'na çekilmiş oldukları tarihi vakalarla sabittir. Devlet Berdi ve yeğeni Hacı Giray I.'in 1426'lardan itibaren burada Kırım Hanlığı'nı kurmaları bu kabile güçlerinin desteği ile vukubulduğu kesindir. Tatar kabilelerinin Kırım Yarımadası'na yerleşmeleri daha eski tarihe gitmekte olup, bahis konusu dönemde bu göç hareketinin hızlandığı görülmektedir.

Hacı Giray I.'in dayandığı Şirin, Barın, Argın ve Kıpçak isimli 4 kabile mevcut olup bunlardan en büyüğü Şirinler idi. Kırım Hanlığı'nın kuruluşunda aslı güç olan bu kabile güçlerine "Karaçı", beylerine de "Karaçı beyleri" deniliyordu. Hanlığın askerî, idarî ve içtimâf yapısının teşekkülü bunlar sayesinde gerçekleşmişti.⁴⁵ Hacı Giray I., mümkün olduğu kadar fazla kabile gücünü Kırım'a çekmek suretiyle gücünü artırmaya çalışmıştı.⁴⁶

Câmi el-Tevârih, Edinburgh Üniversite Kitaplığı, No. 20, 119r. (G. İnal, 1995)

Hanlığın teşekkül ettiği 1420'lerden itibaren Kırım'da asli güç Ceneviz idi. Altınordu'nun parçalanmasının doğurduğu boşluk Kırım'ı siyasî muhtariyet bakımından uygun hale getirmiş, Ceneviz bundan azami derecede istifade ederek hakimiyetini bütün Kırım sahillerine yaymıştı. Hacı Giray I.'in devlet kurmasında esas unsur olan bu siyasî boşluk, Kırım Hanlığı'nın karşısına daha başlangıçta önemli bir rakip çıkartmıştı.

3.A. CENEVİZLİLERLE MÜCADELELER

Kırım Yarımadası'na yerleşen Tatar kabileleri, Yarımada'nın hayat tarzlarına elverişli bulunan bozkır kesiminde yerleşmişlerdi. Şirin mirzaları ve hanlığın ilk merkezi ise Eski Kırım (Solhat) idi.⁴⁷ Burada XIII. yüzyıldan itibaren büyük bir koloni faaliyeti içinde olan Ceneviz ise sahil kesiminde faaliyet gösteriyordu. Yarımada'nın en büyük şehri ve Ceneviz'in merkezi durumunda olan Kefe'den başka doğuda Kerç, Taman, Azak, batıya doğru Sudak, Balıklağ, biraz iç kesimde yer alan Mankub ve İnkirman gibi şehirler bünyesinde kurulmuş bulunan ticarî ağ, Ceneviz'in hakimiyet sahasını teşkil etmekte idi. Sudak, Mankub ve Balıklağ'ın ahalisinin büyük kısmı Rum-Ortodoks ahaliden meydana gelmekte olup, Ceneviz'in faaliyetlerini yoğunlaştırdığı sırada Mankub ve Balıklağ siyasî bir güç teşkil ediyor ve Ceneviz yayılmasından rahatsızlık duyuyordu. Hacı Giray I., Ceneviz'e karşı mücadelesinde daha güçlü durumda olan ve Ceneviz hakimiyetinde bulunan Balıklağ'ya hakim olmak niyetinde olan Mankub knezi ile ittifak etmiştir. Bu ittifak'a göre Mankub knezi Aleksy, Hacı Giray'ın da desteği ile Balıklağ'yu alacaktı. Hacı

Câmi el-Tevârîhi Royal Asiatic Society'de bulunan eser, 27v. (G. Inal, 1995)

Giray I.'in Mankub'la aynı etnik yapıya sahip bulunan ve Ceneviz'e bağlı olan Balıklağ'ın Mankub knezine bağlanmasını kabul etmesinin sebebi, sahil kesiminde tesis edilmiş bulunan güçlü Ceneviz nüfuzunu kırmak ve yine bu güçlü rakibe karşı ittifak oluşturmaktı. Hacı Giray I., bu merhaleden sonra Mankub knezi ve Balıklağ ile beraber bütün sahil kesimine hakim olmak niyetinde idi.⁴⁸

Aleksy, 1433 sonbaharında kale halkının da desteği ile Balıklağ'yu ele geçirdi.⁴⁹ Bu hadiseden dolayı 1434 senesi yazında Balıklağ'yu (Cembalo) geri almak maksadı ile hazırlıklarına başlayan Ceneviz, 8 Haziran 1434 tarihinde donanma ile Balıklağ'yu kuşatarak zapt etti. Kelede büyük bir katliam yaptıktan sonra 9 Haziran'da İnkirman (Kalamiti) kalesine yöneldi. Cenevizlilerin karadan yaptıkları kuşatma sırasında kale halkının tamamı firar etmiş, şehir boş kalmıştı. İnkirman'ı yağmaladıktan sonra ateşe veren Cenevizliler, geri dönerek Balıklağ üzerinden Kefe'ye dönmeye başladılar. Ceneviz'e karşı bu hareketin diğer önemli mihrakının Solhat merkezli Kırım Hanlığı olduğunu bilen Cenevizliler, 14 Haziran 1434'te

Solhat'ı muhasara etmeye karar verdiler.⁵⁰ Bu maksatla harekete geçip önlerine çıkan kasaba ve köyleri yağma ve talan ile etrafa dehşet saçan Ceneviz ordusu, anı bir baskınla onları imha etmeyi planlayan Hacı Giray I. tarafından izlenmekte idi. Hava sıcak olup yürüyüş sırasında Cenevizliler teçhizat ve silahlarını arabalara koymuşlardı.

Cenevizliler Solhat'a 5 mil uzaklıkta bulunan Kastadzon (muhtemelen Kaçkaçokrak veya Karaköz köyleri) yakınına geldiklerinde Hacı Giray I.'in ani baskınına uğradılar. Hacı Giray I., meşhur sahte pusu ve ricat taktiği gereğince bozguna uğramış gibi geri çekilerek Cenevizlileri asıl kuvvetlerinin bulunduğu alana çekti. Düşmanın 8000, Kırımların ise 5000 kuvvetten oluştuğu bu muharebede Cenevizliler kesin bir surette mağlup edildiler. Kırım akıncıları akşama kadar Ceneviz ordusunu takip ve imha etti.⁵¹

Kırım kuvvetleri, 27 Haziran 1434 yılında Balıklağ'yu kuşattılar. Asıl birlikleri imha edilmiş bulunan Ceneviz, anlaşma yolunu denedi. Şimdilik Ceneviz'e üstünlüğünü kabul ettirmenin yeterli olduğunu, ayrıca müstahkem surlarla çevrili bulunan kalenin alınmasının zorluğunu müdrik bulunan Hacı Giray I., Cenevizlilerle müzakereyi kabul etti.⁵² 13 Temmuz'a kadar süren müzakereler sonunda yapılan ve ayrıntıları kesin olarak bilinmeyen antlaşma ile Ceneviz'in Kırım Yarımadası üzerinde

Kırım Hanlığı'nın hakimiyetini tanıdığı ve Hanlık ile sulh içinde bulunmayı yeğlediği anlaşılmaktadır.⁵³ Nitekim, bu tarihlerden 1454 yılına kadar Kırım Hanlığı ve Ceneviz arasında sulha mugayir büyük çaplı bir hareket vukubulmamıştır.⁵⁴ Bu antlaşma ile Kırım Hanlığı Kefe dahil bütün Yarımada'nın yüksek haki-

mi sıfatını kazanıyor, Cenevizliler ise sahil kesiminde ki ticaretlerini Hanlık'la sulh içinde sürdürme hakkını muhafaza ediyorlardı.

Bu mücadelelerin en mühim tarafı, meşru sınırları bölgenin etkin gücü tarafından tanınmış bir Kırım Hanlığı'nın mevcudiyetini ortaya koymasındır. Nitekim, Hacı Giray I.'in, Fatih Sultan Mehmet'e göndermiş bulunduğu 1453 tarihli bitikte Hanlığı'nın sınırlarını "Kırk Yer'de ve Kırım'da, Kefe'de ve Kerç'te ve Taman'da ve Kopa'da ve Kıpçak'da ve benim hükmüm yeten her yerde" ifadeleri ile tahdit ederken asıl dayanağı bu antlaşma olsa gerektir.⁵⁵ Bu ifadeler, Hacı Giray I.'in hakimiyet iddiasının Kırım Yarımadası ile sınırlı olmadığı, Altınordu'nun bütün hakimiyet sahasına uzandığını ortaya koymaktadır.

3.B. CENEVİZ'E KARŞI OSMANLI-KIRIM İTTİFAKI

Hacı Giray I.'in Kırım Yarımadası üzerinde kurmuş bulunduğu hanlığın Ceneviz karşısında etkin bir şekilde

mücadele edebilmesi için surları yıkacak teknolojinin elde edilmesi gerekiyordu. Hanlık bu imkandan mahrum idi. İstanbul'un fethini gerçekleştiren Fatih'in en büyük gayesi, denizlerdeki Latin üstünlüğüne son vermektir. Fatih'in Latinlilerle mücadelesi ile Hacı Giray I.'in mücadelesi hemen hemen aynı zamanda vukubulmuş, bu sayede iki Türk devleti arasında vukubulduğu görülen ittifak kendiliğinden ortaya çıkmıştı. İki Türk devleti arasında 1454 yılında anlaşma ile tespit edilen ittifaka göre, Osmanlı ve Kırım kuvvetleri Kefe'yi kuşatacak, alındığı takdirde Kefe Kırım Hanlığı'na verilecekti. Osmanlı kuvvetleri ise ganâimle yetinecek, ayrıca nakliye hususunda donanmaları ile yardımcı olacaktı.⁵⁶ Kefe'yi hedef alan bu antlaşma, Ceneviz nezdinde derhal etki yaptı. Kefe Cenevizlileri Cenova'dan yardım isteyen mektuplar yolladılar. Bu mektuplarda Cenevizlilerin telaşı açık idi. zaptedilen kalelerin Kırım Hanlığı'na verileceği, esir edilen Cenevizlilerin satılacakları bildiriliyordu.⁵⁷

Anlaşma gereği hareket eden Kırım ve Osmanlı kuvvetleri 11 Temmuz'da Kefe'yi muhasara etti. Demir Kâhya kumandasında Osmanlı donanmasının denizden gerçekleştirdiği muhasara, karadan 6000 kişilik Kırım kuvveti tarafından yürütüldü. Muhasara sonunda Kefe alınmadıysa da, telaşa düşen Cenevizliler, müttefik güçlerin öne sürdüğü antlaşmayı kabul ettiler. İki aşama halinde yapılan müzakerelerin sonunda Cenevizliler Osmanlı Devleti'ne yıllık 3000 altın vergi vermeyi kabul ettiler. Ceneviz, Kırım hanına da ayrıca vergi vermeyi taahhüd etmişti.⁵⁸

Bu aşamada iki Türk devletinin Kırım sahilleri üzerinde birbiriyle çatışan emelleri ortaya çıkmaktadır. Fatih'in usta politikası, Osmanlı ve Kırım menfaatlerinin iki devlet arasında soğukluğa yol açmasına mani olmuştur. Fatih'in Latinlilerle çok vüsatlı bir mücadele içinde bulunması bakımından Kuzey Anadolu limanları ile Ege'deki Venedik ve Ceneviz üsleri öncelik taşıyor, Kırım Hanlığı ile Ceneviz'in mücadelelerinin sonucuna göre Kırım üzerinde politika yürütmek bu stratejiye uygun düşüyordu. Kırım vukuatı hususunda Osmanlı diplomasisinin bekleme dönemine girmesi Ceneviz'i rahatlatmış, Hacı Giray I. marifeti ile güçlenen Kırım Hanlığı'nın zayıflatılması yolunda ki politikalarını uygulama imkânı bulmasını sağlamıştı. Ceneviz, Hacı Giray I. ile oğlu Haydar arasında 1455'te cereyan eden dahili mücadelede Haydar'ı destekleyip Hacı Giray I.'i uzaklaştırmak sureti ile hanlığın zayıflamasına neden olmuştur.⁵⁹ Hanlığın yeni serpilmeğe olan gücünün bu şekilde dış müdahaleye maruz kalması yerli ümera tarafından tehlikeli görülerek Hacı Giray I. desteklenmiş, Haydar Litvanya'ya sığınmak suretiyle tahtını terketmek zorunda kalmıştır.⁶⁰ Bu

hadiseden sonra hakimiyeti ele geçiren Hacı Giray I. duruma hakim olmuş, Kırım Hanlığı yükselişini sürdürmüştür. Hacı Giray I., 1466-67 senesinde vefat etmiş,⁶¹ bir rivayete göre Bahçesaray'da Salacık mevkiine,⁶² bir rivayete göre Eski Kırım (Solhat)'a defnedilmiştir.⁶³

3.C. HACI GIRAY I.'İN VEFATINDAN SONRA BAŞ GÖSTEREN MESELELER

Hacı Giray I.'in vefatı, aslı gücü Karaçi beylerinin teşkil ettiği hanlıkta dahili mücadelelerin vukuuna sebep oldu. Kabile aristokrasisi, iktidarın devri sırasında kendi beylerini seçme çabası içine girince kargaşa artıyor, hanlık zayıflıyordu.⁶⁴ Altınordu'nun çöküşüne yol açan bu içtimaî yapı, bütün tarihi boyunca Kırım Hanlığı'nın en zayıf yönünü teşkil edecektir.

Hacı Giray I.'den sonra baş gösteren taht mücadeleleri, Mengli Giray I. ile Nur Devlet arasında cereyan etti.⁶⁵ Bu mücadelenin ilk safhada Nur Devlet, ikinci safhada Mengli Giray I.'in galibiyetiyle sonuçlandığı anlaşılıyor.⁶⁶ Mengli Giray I.'in hakim olmasından sonra bu kez Nur Devlet Cenevizlilere sığınmış ve onlar tarafından hapsedilmiştir. Hanlık'ta baş gösteren bu dahili mücadele Ceneviz'in işine yaramış, Osmanlı diplomasisinin müdahaleden uzak olduğu bu dönemde, hanlığın siyasî kontrolü Ceneviz'in eline geçmişti. Ceneviz, muhalifleri elinde tutmak suretiyle hanlığı istediği gibi idare ediyordu.⁶⁷ Mengli Giray I.'in Cenevizlilerin isteklerine boyun eğmekten başka çaresi yoktu. Nitekim, 25 Ekim 1469'da Osmanlı kuvvetleri Yakub Bey kumandasında Kefe'yi ikinci kez kuşattıklarında, Mengli Giray I. Fatih Sultan Mehmed'e yazmış olduğu bitikte⁶⁸ bundan şikâyetçi olmuştur. Mengli Giray I.'in bu şikâyetinin asıl

Tatar Hanı

sebebi, Osmanlı kuşatmasının Cenevizlileri rahatsız etmesi ve Mengli Giray I.'in Ceneviz istekleri doğrultusunda hareket etmek zorunda kalmasıdır.⁶⁹

Ceneviz karşısında müttefik aramak zorunda kalan Mengli Giray I., Lehistan ve Moskova ile ilişkilerini geliştirmek zorunda kaldı. Ceneviz'den başka Altınordu'dan başgösteren tehdit ve bu dönemde Lehistan hakimiyetinde Litvanya'nın Moskova'ya karşı Altınordu ile ittifaka girmesi, Kırım-Moskova ittifakını zorunlu hale getirdi. Bu surette, birbirine rakib olmak üzere Kırım-Moskova ve Altınordu-Lehistan blokları teşekkül etti.⁷⁰

Mengli Giray I. Zamanında Kırım Hanlığı'nın bu bağımlılığı dolayısı ile Ceneviz, Lehistan, Altınordu ve artık önemli siyasî güç haline gelmiş bulunan Moskova'nın teşkil ettiği güç dengeleri içinde güçlü bir yer işgal etmediği görülüyor. Ceneviz müdahaleleri, yerli kabile beylerinin vaziyete el koymalarına yol açacak boyuta varmıştı.⁷¹

4. KIRIM SAHİLLERİNİN OSMANLILAR TARAFINDAN FETHİ

Hacı Giray I.'in 1466'da vefatından Mengli Giray I.'in 1478'de tahta çıkışına kadar Kırım Hanlığı'nın iç çalkantısı sürdü. İktidar, Nur Devlet, Mengli Giray I. ve Canbek arasında el değiştirdi.⁷² Mengli Giray I.'in en güçlü rakibi olan Nur Devlet'in Litvanya ve Moskova knezlerine sığınması, bu devletler karşısında Mengli Giray I.'i zor durumda bırakmıştır. Bilhassa Moskova, Nur Devlet kozunu iyi kullanmıştır. Nur Devlet, İvan III.'e sadakatle hizmet etmiştir. Mengli Giray I.-İvan III. arasında cereyan eden diplomaside Nur Devlet'in rolünü dikkate almak gerekir. Diğer yandan, Moskova, Altınordu, Litvanya ve daha içeride Ceneviz müdahaleleri Kırım Hanlığı'nı iyice bunalıma soktu.⁷³

Hanedanın inkırazı ile noktalanabilecek bu bunalım, yerli aristokrasiyi kendi başının çaresine bakmaya mecbur etmiştir. Osmanlı fethini intac eden bu hadiseler zamanında Şirinlerin beyleri olan Mamak ve Eminek, hanlığın en etkili sımaları idiler. Mamak 1474'de vefat etmiş, yerine Eminek geçmişti. Mamak'ın dul eşi, Cenevizlilerden almış olduğu destekle Eminek'le mücadele etmişti. Mamak'ın eşi, Eminek'in yerine Sartak isimli bir beyi geçirmek istiyordu. Ceneviz'in baskısına boyun eğmekten başka çaresi olmayan Mengli Giray I., Eminek'i azlederek Sartak'ı atadı. Ceneviz'in Eminek yerine Sartak'ı atamasının sebebi, Eminek'in Osmanlılarla işbirliği içinde olması idi. Bu şartlar altında Eminek Mirza, Mengli Giray I.'e karşı isyan ederek onu Kefe'ye kaçmak zorunda bıraktı. Ceneviz'in Hanlık içindeki gücü karşısında uzun süre tutunamayacağı müdrük bulunan Eminek Mirza, eskiden beri muhabere içinde bulunduğu anlaşılın Fatih Sultan Mehmed'i Kırım işlerine müdahaleye çağırdı. Eminek, bu çağrısında Kefe'nin Osmanlılar tarafından fethedilmesini de teklif ediyordu.⁷⁴ Osmanlıların Kefe seferine çıktığı 1475'e doğru cereyan eden ve bölgenin müstakbel tarihinde köklü değişikliklere yol açacak bu hadiselerin Osmanlı müdahalesi ile çözülmesinde başlıca amil, Eminek mirzanın mezkur daveti olmuştur.⁷⁵

Bu şartlar altında Fatih Sultan Mehmed, 1475'te Kırım sahillerinin fethi için Gedik Ahmed Paşa'yı görevlendirdi. Hazırlıklarını tamamlayan G. Ahmed Paşa, tahminen 1 Haziran 1475'te Kefe sahillerine ulaştı. Teslim ol çağrısının reddedilmesi üzerine şehri kuşatan Osmanlı kuvvetleri, üç dört gün içinde Kefe'yi fethettiler.⁷⁶ Kerç, Sudak ve Balıklağo kaleleri direniş göstermeden teslim oldu. Arkasından Azak ve Taman düştü.⁷⁷ Osmanlı ordusunu en çok uğraştıran, müstahkem surlarla çevrili Mankub⁷⁸ kalesi oldu. Uzun bir kuşatmadan sonra burası da alındı.⁷⁹

5. KIRIM HANLIĞI'NIN OSMANLI TABİLİĞİNE GİRİŞİ

Kefe ve akabinde Kırım sahillerinde yer alan bütün şehirlerin Osmanlılarca fethini müteakib vukubulan gelişmeler hususunda araştırmacılar mütefik değildir. Bir rivayete göre Kefe'nin fethi sırasında zindanda bulunan Mengli Giray I. oradan çıkartılarak İstanbul'a gönderilmiş,⁸⁰ diğer rivayete göre Gedik Ahmed Paşa tarafından hürriyetinin iadesini müteakib Kırım Hanlığı'na getirilmiş ve Osmanlı-Kırım arasındaki hukukî rabıtayı belirleyen bir antlaşma imzalanmıştır.⁸¹ Bu antlaşmanın muhtevası belli olmasa da, evvela Ceneviz'in tasarrufunda bulunan Kefe, Soğdak, Balıklağo, Mankub, İnkirman, Azak ve Taman şehirleri bütün köyleri ve arazisi ile beraber Osmanlı hakimiyetine girerken, Yarımada'nın iç bozkır kesimi ile Azak, Taman-Astarhan arasındaki Nogay-Çerkez alanı Kırım Hanlığı'nın hakimiyetinde kalıyordu.⁸² Böylece, eskiden Kırım-Ceneviz arasında çizilmiş bulunan coğrafi harita, Osmanlı-Kırım arasında da muhafaza edilmiş oluyordu.⁸³ Coğrafi bakımdan mevcut bulunan bu paralellik, hukukî bakımdan hiçbir surette varid değildir. Hanlık, bu merhalede Osmanlı'yı metbu tanımıştır.

Tatar Hanı

Osmanlı desteği ile tahtına avdet eden Mengli Giray I., 1476 yazında "Taht İli"ni ele geçirmek maksadıyla İdil boylarına kuvvetli bir akın yapmış, ancak Seyyid Ahmed Han⁸⁴ tarafından fena halde mağlub edilmiştir. Mengli Giray I., yaralı vaziyette kaçarak Kırker'e (Kırkyer: Çıfut Kale) sığınmıştır. Seyyid Ahmed, bu hadiseler sırasında Kırım Hanlığı'nın merkezi Solhat'ı 40 gün süreyle kuşattı ve Kırım'da büyük tahribat yaptı.⁸⁵ Seyyid Ahmad Han, Kefe beyinin usta manevrası ile Kefe üzerine yürümekten vazgeçmiştir. Kırım'ın Osmanlı'ya ait olan yerler haricindeki bölgelerini işgal ettiği görülen Altınordu hanı, Kırım Tahtına Nur Devlet'i geçirdi.⁸⁶ 1476'da tahtını kaybeden Mengli Giray I., 1478'de Şirinlerin beyi Eminek Mirza'nın Osmanlı Devleti ile işbirliği içindeki teşebbüsü ile tekrar Kırım tahtına geçirildi.⁸⁷

Mengli Giray'ın 1478'den 1514 yılına kadar devam eden üçüncü saltanatı, gerek iktidar süresinin uzunluğu, gerekse Mengli Giray I.'in tecrübe ve olgunluğu sayesinde Kırım Hanlığı'nın sağlam bir şekilde teessüs etmesini sağladı. Giray Hanedanı'nın Osmanlı desteği olmadan nasıl dış müdahalelere maruz kaldığı, yukarıda görüldü. Şirinlerin Osmanlı'yı tercihi bilhassa şayanı dikkattir. Bir yandan hanlığın Ceneviz kolonisi olmaya yöneldiği, diğer yandan Moskova'nın Nur devlet şahsında iyice tebarüz ettiği üzere iktidar adaylarını korumak sureti ile yönetimde iyice nüfuz kazandığı, kezâ; Altınordu tehdidinin sürekli hissedildiği bir vaziyette, Şirinler ve onlarla uzlaşma halinde bulunan diğer Karaçi beyleri

Osmanlı'dan yardım istemişler ve Hanlığın Osmanlı himayesi altına girmesini intac eden hadiseleri başlatmışlardır.

Kırım Hanlığı'nın Osmanlı tabiliğine girmesi ile neticelenen bu yeni durum, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Karadeniz politikasını da değişmez esaslara bağlamıştır. Fatih Sultan Mehmed, Ceneviz'i Karadeniz'den sildiği gibi, Kırım Hanlığı'na da son vererek burada klasik Osmanlı eyâlet sistemini uygulayabilirdi. Fatih, aksini yaparak kuzey politikasını kendi himayesindeki Kırım Hanlığı uhdesine bıraktı.⁸⁸ Osmanlı Devleti batıda Avusturya, doğuda İran olmak üzere iki büyük cephede mücadele ederken Altınordu, Rusya, Kozak ve Çerkez güçleri tarafından paylaşılmış bulunan Deşt-i Kıpçak sahasının kontrolünü Kırım Hanlığı'na havale etmiş, üçüncü bir cepheyi açmayı düşünmemiştir. Buna gücünün yetmediği, yaklaşık iki yüz sene sonra mecburen başlatılan hareketin muvaffakiyetsizliği ile sabittir. Bu politika, Kırım Hanlığı'nın kesin olarak Osmanlı'ya tabi olması esasına dayandığından, Osmanlı Devleti güçlü bir hanlığı hiçbir zaman arzu etmemiştir. Hanlığın güçlenmeye başlamasını tabiyet statüsü için tehdit olarak görmüş, derhal müdahale etmiştir. Bu politika hiç aksatılmadan uygulanmıştır. Osmanlı Devleti, hanlık üzerindeki nüfuzunu Karaçi beyleri vasıtası ile sürdürmüştür. Güçlü hanların bu Karaçi beyleri bakımından da arzu edilmediği calibi dikkattir.

Mengli Giray I. zamanında Kırım kuvvetleri ilk kez Osmanlılarca düzenlenen büyük çaplı seferlere iştirak etmiştir. 1484 yılında II. Bayezîd'in Kili ve Akkerman üzerine yaptığı sefere Kırım Kuvvetleri 50.000 akıncı ile destek vermiş, gösterdikleri yararlılık karşısında Sultan tarafından ak börek, altınlı üsküf ve bol miktarda hediyelerle taltif edilmiştir.⁸⁹ Mengli Giray I.'den itibaren Kırım akıncı güçleri Osmanlı seferlerinin vazgeçilmez destekçisi olmuştur. Bu vaziyet, Hanlığın kendi siyasî vetiresi içinde gelişmesinin en mühim engellerinden birini teşkil etmiştir. Hanlık üç kıta üzerinde yayılan Pax Ottoman'a'nın en mühim ayağı haline gelmekle büyük güç kaybına uğramıştır.

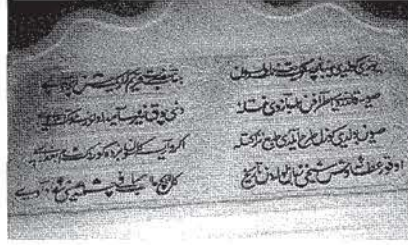
Mengli Giray I., Osmanlı Devleti'nin ciddi bir kasa sürüklendiği Yavuz Sultan Selim ile Bayezîd II. arasında vukubulan ve Yavuz'un tahtı ele geçirmesiyle son bulan mücadeleler sırasında siyasî tecrübesi ve olgunluğuyla mühim bir rol oynamıştır. Yavuz Sultan Selim, babası ve kardeşi Ahmed ile mücadelesini sürdürmek üzere Kefe'ye gittiğinde, Şehzade Ahmed Mengli Giray I.'le mektuplaşarak Selim'i tutuklamak ve kendisiyle işbirliği etmesi karşılığında Kefe Sancağı ile mülhakatını teklif etmiş, Mengli Giray I. bunu kabul etmemiştir.⁹⁰ Mengli Giray I., bu isteğin aksine Selim'e yardım etmişti. Bu arada Mengli Giray I.'in oğlu Kalgay Mehmed Giray ve Selim arasında ilginç bir hadise cereyan etmiş-

tir. Mehmed Giray'ın Selim'e, "vaadedilen toprağı sen hükümdar olsaydın verir miydin?" sorusuna; Selim'in "padişahlar memleket alırlar, kimseye memleket vermezler, şâyet para ve elbise gibi şeyler dilerseniz verilir, amma memleket asla" şeklinde cevap vermesi üzerine, Kalgay babasına Selim'in öldürülmesini teklif etmiştir. Mehmed Giray'ın bu isteğini reddeden Mengli Giray I., onun muhtemel teşebbüsüne karşı Selim'in Özi suyunu geçmesine yardım etmiştir. Mehmed Giray, öldürmek üzere Selim'i takip etmiş, ancak yetişememiştir.⁹¹

6. MÜSTAKİLİYET ÇABALARI VE SONUÇLARI

Mengli Giray I.'in vefatından (Ocak 1514)⁹² sonra yerine Mehmed Giray I. geçmiştir. Mehmed Giray I.'le beraber Hanlığın Osmanlı'ya karşı müstakil olma gayreti içine girdiği görülür. Bu vaziyet, iki devlet arasında hiç bitemeyecek olan gizli rekabeti kaçınılmaz olarak ortaya çıkarır.

Osmanlı Devleti'nin Yavuz zamanında İran ve Mısır seferleriyle meşgul olması, hanlığın serbest kalmasında etkili olmuştur.⁹³ Enerjik bir han olan Mehmed Giray

Kırım Bahçesaray Han Sarayı, Bahçesaray Çeşmesi Kitabesi. (Kırım Hanlığı)

I., Kalgay nasbettiği kardeşi Bahadır Giray'la Moskova üzerine akınlar yaptı. Kazan hanı Muhammed Emin'in ölümünden sonra Moskova'nın kendi adamını Kazan tahtına çıkartarak Kazan'ı ele geçirme çabalarını engelledi. Kazan tahtına Mehmed Giray I.'in girişimi ile Abdüllatif Han geçti (1516). Knez Vasili bunu tanımak zorunda kaldı. Abdüllatif Han'ın vefatı, Kazan meselesini tekrar gündeme getirdi. Kazan Hanlığı'nı istila niyetinde olan Mehmed Giray I., bu kez kardeşi Sahib Giray'ı Kazan tahtına çıkartmak niyetinde olduğunu bildirdi. Kazan'da gözü olan Vasili, Mehmed Giray I.'den çekinmesinden dolayı bunu da tanımak zorunda kaldı.⁹⁴

Bu dönemde Kazan ekseninde cereyan eden hadiseler, Rusya'nın bu bölge üzerinde medenî ve kültürel tesisler gösterdiği, hatta Türk nüfusunun az miktarda bir kısmını kendine bağladığını göstermektedir.⁹⁵ Mehmed Giray I.'in Sahib Giray'ı atamasını müteakib han tayini için Kazan ahalisinden bazıları Rusya'ya müracaat ettiler. Knez Vasili, Kırım ve Hacı Tarhan (Astarhan) hanlıklarından kaçarak Rusya'ya iltica etmiş bulunan Şeyh Ali'yi Kazan hanlığına getirdi.⁹⁶ Mehmed Giray I., Vasili'yi bu hareketinden dolayı sert bir şekilde uyardı. Telaşa kapılan Vasili, Selim'e elçi göndererek Mehmed Giray I. karşısında yardım istedi. Babası ile mücadelesi sırasında Kefe'ye gittiği sıralarda vukubulan hadiseler yüzünden Selim I.'den çekinen Mehmed Giray I., Moskova'ya karşı istediği sertliği gösteremedi.⁹⁷ Selim'in vefatı üzerine bu endişelerinden kurtuldu ve 1520 yılında Rusya üzerine büyük tahribatla neticelenen bir sefer

yaptı. Vasili, Kanuni'nin tahta çıkışını tebrik etmeyi de fırsat bilerek İstanbul'a gönderdiği Elçi ile O'na Mehmed Giray I.'in taarruzlarından rahatsız olduğunu bildirdi. Kanunî, Rusya'ya karşı ölçülü olması hususunda Mehmed Giray I.'i uyardı.⁹⁸ Mehmed Giray I., Rusya'nın emelinin "Memâlik-i İslâmiye'yi kâmilan zapt ve islâm yurtlarında bulunan camileri kiliselere çevirmek niyetinde olduğunu kerrâren anlatmış ise de Sultan Süleyman nezdinde sözleri ufak bir te'sir bile uyandıramadı."⁹⁹ Mehmed Giray I., Sultan Süleyman'la anlaşmaya muvaffak olamayacağını bile bile dikkatini Kazan üzerine yöneltti. Bir müddetten beri Kazan'da hüküm süren Şeyh Ali, halkın nefretini kazanmıştı. Ayrıca, Mehmed Giray I., Kazan'ı Vasili yanlısına bırakmak niyetinde değildi. Bu suretle kardeşi Sahib Giray'ı yeterli kuvvetle Kazan'a göndererek tahta oturttu (1521).¹⁰⁰

Mehmed Giray I, bu hadiseden hemen sonra Nogay kabileleri ve Lehistan kralı ile müttefik olarak Rusya üzerine büyük bir sefer düzenledi. Knez Vasili, müttefik knezlerle karşı koymaya çalıştı ise de mağlup edildi. Müteakiben Moskova kuşatıldı. Şehri savunmaktan aciz bulunan Vasili, sulh teklifinde bulundu. Birçok hediye ve sabık vergilerin ödenmesi şartıyla sulh yapıldı.¹⁰¹

Moskova üzerindeki hakimiyetini gerçekleştiren Mehmed Giray I., İdil Havzası'na yöneldi. Gayesi, Altınordu'nun son bakiyelerini teşkil eden Nogayları itaat altına almaktı. 1523'te gerçekleştirdiği seferle bu gayesine de ulaştı. "Mehmed Giray aynı zamanda Nogay, Hive, Deşt-i Kıpçak, Sibiryâ hanlıklarını dahi tevhid ve Acem hükûmetini mahv etmek ve bu suretle Avrupa'yı tehdit etmek tasavvurunda idi."¹⁰² Bu enerjik han, Vasili'nin usta siyasetini dikkate almamış, hakimiyet alanını genişletmek hususunda acele etmişti. Vasili, Nogaylar üzerine yapılan seferin doğurduğu tepkileri değerlendirmek sureti ile Mehmed Giray I. aleyhine kampanya başlattı. Bu uğurda hazinelerini harcamak sureti ile Kazan'da Sahib Giray, Nogay uruğları arasında da Mehmed Giray I. aleyhtarlığını yaydı. Vasili'nin bu çabaları semeresini verdi. Mehmed Giray I. 1523'te vukubulan bir suikastle öldürüldü.¹⁰³ Kırım Hanlığı ahalisi ile aynı soy ve kültüre dayandıklarından şüphe olmayan bu uruğların, sosyo politik faktörlerle nasıl Rusya'ya alet oldukları, bu hadiselerle müşahade edilmektedir.

Mehmed Giray I.'in öldürülmesinden sonra yerine Gazî Giray I. geçtiyse de Şirinlerin İstanbul nezdindeki teşebbüsü ile değiştirilerek yerine Saadet Giray I. atandı (1524).¹⁰⁴ Saadet Giray I., Selim I.'in taht mücadelesi sırasında bulunduğu Kefe'den Mehmed Giray'ın tehdidi karşısında ayrıldığı sırada O'na refakat etmiş, bu suretle başlayan iyi ilişkiler, O'nun İstanbul'a gelmesiyle devam

etmiştir. Kırım Hanlığı'nın kontrol edilmesi maksadıyla han namzedlerden birinin İstanbul'da rehin edilmesi geleneği de bu dönemde başlamış olmalıdır.¹⁰⁵

Kırım Hanlığı'nın Hacı Giray I.'den sonra Osmanlı, Rusya ve Lehistan karşısında müstakil bir güç haline gelmeye başladığı bu merhale, Mehmed Giray I.'in katledilmesi ile kesintiye uğradı. Hanlığın Altınordu mirasını toparlaması akim kaldı. Bundan en çok yarar gören ise Rusya oldu. Bu hadiselerin seyri dikkatlice incelendiğinde, Osmanlı'nın Kırım karşısında Moskova'yı himaye etmesi belirginleşmektedir. Kırım Hanlığı'nın büyüme ve istiklaline giden yolda ki maniaları şimdiden tespit etmiş bulunuyoruz: Mutlak hakimiyetten rahatsızlık duyması pek tabii olan çoklu iç kabile aristokrasisi ile hinterlandta bunlarla ittifaka her an hazır Nogay uruğları, hanlığın kabile sürtüşmeleri ile Azak Astarhan arasında ki hakimiyet mücadelesinin doğurduğu gerginliği kendi çıkarlarına rahat bir şekilde tahvil etme imkânına sahip Moskova, bu güçler kendi amaçları doğrultusunda kullanma anlayışında İstanbul. Mehmed Giray I.'in katledilmesinden sonra hanlığın karşılaştığı bunalımda bu unsurların az veya çok rolü bulunmaktadır.

Saadet Giray I., tehlike addettiği Gazi Giray I.'i öldürttü. Bu hadise, hanlığı daha önce Hacı Giray I.'in vefatı sırasında karşılaşılan boyutta bir siyasî inkıza sürükledi. Gazî Giray I.'in katlinden sonra Mengli Giray I.'in oğullarından İslam Giray isyan bayrağını açtı. Bu şekilde Kırım, Osmanlı Devleti ve ona tabi Şirinlerin desteklediği Saadet Giray I. ile Nogay uruğlarından güç alan İslâm Giray I.'in şiddetli mücadelesine sahne oldu. İslam Giray I., 1527'de Saadet Giray I.'e galebe çaldıysa da kargaşa bitmedi. İktidar mücadelesi 1532'de iyice şiddetlenerek iç savaş boyutuna ulaştı. Bu savaşta Kefe ve ona bağlı Azak bütün güçleri ile Saadet Giray I.'i desteklediler. İki taraf Azak civarında şiddetli bir savaşa tutuştu. Saadet Giray I., büyük kayıplarla hezimete uğrayarak İstanbul'a sığındı. Kefe beyi ölenler arasında idi. 1532'de cereyan eden bu hadiseden sonra İslam Giray I. 5 ay süren cebrî bir iktidarı müteakip, Osmanlı'nın kontrolünde bulunan kabile beylerine rağmen ayakta kalamayacağını anlamış ve hanlığı İstanbul'dan gönderilen Sahib Giray I.'e bırakmıştı.¹⁰⁶

İslam Giray I., Sahib Giray'ın tahta geçişinden sonra mücadelesini sürdürmüş, ilk aşamada ısrarla Osmanlı Devleti'nin güvenini kazanmak sureti ile Sahib Giray I.'i düşürmek istemiştir. İstanbul nezdindeki çabaları sonuç vermeyince Ruslara yanaştı. Ruslardan belli bir yardım almayı başardı. İktidar uğruna Polonya'ya da yanaştı. Sahib Giray I.'in adamı Baki Bey tarafından 1537'de öldü-

Kırım-Livadiya, Çeşmesi

rülünceye kadar Sahib Giray I.'in amansız rakibi oldu.¹⁰⁷ Enerjik bir han olan Sahib Giray, bu gaileyi bertaraf ettikten sonra hanlığın zayıf tarafını teşkil eden meselelerle uğraştı. O'nun zamanı, Kırım Hanlığı'nın en parlak devri olacaktır.

Sahib Giray I.'in mücadelesi birçok yönden Mehmed Giray I.'i andırmaktadır. Osmanlı usulünde merkezî bir idare kurmak en büyük hedefi idi. Bu hususta kesin engel teşkil eden kabile aristokrasisini tasfiye çabası içine girdi. Bu maksatla despotluğa başvurmaktan çekinmedi.¹⁰⁸ İstiklâl şuurunu taşıyan bütün hanlar gibi, Kırım'dan İdil Havzası'na kadar olan sahayı hakimiyetine dahil etmeye çalıştı ve bunu başardı.

Sahib Giray I., 1538'de Kanunî'nin Boğdan seferine katılıp Kalgay Emin Giray'a Moskova üzerine ganimet maksatlı bir akın yaptırdıktan sonra yüz elli bin kişiden mürekkep büyük bir ordu ile Moskova seferine çıktı.¹⁰⁹ Yardımı ile tahtını sağlamlaştırdığı Baki Bey'i vahşice bir planla ortadan kaldırarak (1541)¹¹⁰ vesayetten kurtulduktan sonra ki faaliyetleri Çerkezler üzerinde yoğunlaştı. Çerkez ve Nogay ekseninde hakimiyet kurmak için yaptığı seferler, onun döneminin yeğâne kroniği Remmal Hoca tarafından ayrıntısı ile nakledilir. Sahib Giray Han I., Taman ve hinterlandı üzerinde yoğunlaşan Jane Çerakise şekâvetinin Taman beyi Halil Bey tarafından ulaştırılması üzerine 1539'da Çerkezler üzerine sefere çıktı. Şirinler, Barınlar, Kıpçaklar ve Mangıtlardan müteşekkil 40.000 kişilik ordusu ile Kerç boğazını geçerek Taman'a, oradan Temrük üzerinden Kuban Suyu ötesindeki Hitı-

bit dağına ulaştı. Sahib Giray, buradan Elbruz Dağı'na hareket etti. Oradan on günlük bir yol daha kat ederek Çerkez yurduna vasil oldu. Çerkezler yurtlarını terkettiklerinden savaş vuku bulmadı.¹¹¹ Sahib Giray Han I., 1542 yılında Çerkezler üzerine ikinci bir sefer yaptı. Kabile birliklerinden müteşekkil Kırım akıncı birlikleri, Sarı Göl'de toplandıktan sonra ilk seferdeki güzergâh üzerinden Çerkez üzerine varıldı. Bu sefer Çerkezler için tam bir kıyım oldu.¹¹² Sahib Giray Han I., üçüncü seferini 1544'te Kabartaylar üzerine yaptı. Or ağız, Özi, Don, Azak üzerinden yapılan sefer sonunda 10.000 civarında esirle geri dönmüştür.¹¹³ 1545'te Astarhan Seferi vukubuldu. Nogaylara gözdağı vermek amacı taşıyan bu sefer, başarı ile son buldu. Nogayların ertesi yıl gerçekleştirdiği misilleme bertaraf edildi. Nogaylar kırıma uğradı.¹¹⁴

Bu faaliyetleri sonunda hanlık içinde mutlak bir güç haline gelen Sahib Giray Han I., hem kabile aristokrasisi, hem de Osmanlı Devleti'ni rahatsız etmiş, onun ortadan kaldırılması için bahaneler aranmıştır. Kefe yakınlarındaki bir köyde vukubulan arazi ihtilafında Kefe yöneticileri ve ayanına karşı sert tavırları ve azarları Kanunî'ye abartılarak nakledilmiş, padişah Sahib Giray I.'in

tehlike olduğuna inandırılmıştır. Sahib Giray I., ustaca düşünülmüş bir plan gereğince Çerkez üzerine bir sefere ikna edilmiş, arkasından Devlet Giray'ın Kırım tahtına cülus etmesi sağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin kabile aristokrasisi sayesinde elinde tuttuğu gücün farkında olan Sahib Giray I., direnmeden teslim oldu.¹¹⁵

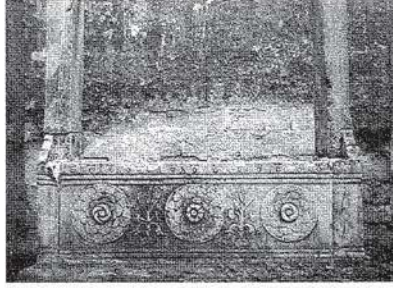
7. HANLIĞIN GERİLEYİŞİ VE RUS YAYILMASI

Sahib Giray I.'in Çerkez seferine gönderilmesinden sonra İstanbul'dan bir fermanla Kırım Hanlığı'na tayin edilen Devlet Giray I. (1551-1577), Kırım tahtına geçmez Sahib Giray I.'i ortadan kaldırmakla uğraştı. Çerkez seferinden dönmekte olan Sahib Giray I.'i Taman yakınlarında öldürttü. Devlet Giray I., Sahib Giray I.'in bütün maiyetini, erkek oğullarını ve torunlarını da öldürttü.¹¹⁶

Kırım Hanlığı'nın en haşmetli devrini yaşadığı bu devrede Osmanlı müdahalesi ile Kırım Hanlığı'nın dahili meselelerle uğraşması, Rusya'nın yükselişini intac etti. 1552'de Kazan'ı işgal eden Rusya, Hazar'a inen koridoru tutan Astarhan şehrini ele geçirme hazırlığına başladı. Ruslarla mücadele etmeye çalışan Astarhan hanı Yağmırcı Sultan mağlup oldu. Astarhan'ın imdadına koşan Devlet Giray I.'in de mağlub olarak çekilmesi üzerine Ruslar Astarhan'ı işgal ettiler (1556).¹¹⁷ Kazan ve Astarhan'ın düşmesi, Türk ve Rus tarihinde bir dönüm noktası olup, bundan sonra Rusların hedefi Azakdenizi, hatta

Kırım Yarımadası olacaktır.¹¹⁸

Rus yayılmasının iyice belirginleştiği bu dönemde, Osmanlı'nın kuzey siyaseti hakkında fikir beyan etmek oldukça güçtür. Osmanlı'nın Avusturya ve İran cephelerine yayılmış olan faaliyeti, Rus tehdidinin idrak edilmesini engelleyen en önemli hadisedir.¹¹⁹ Rusların usta siyaseti de en etkili faktördür. Ruslar, Osmanlı ile aralarında evvelce kurulmuş bulunan dostluk anlayışına hanel getirecek hareketlerden kaçınmaya özen göstermişlerdir. Rus yayılmasına hizmet eden başlıca faktörler, Kırım Hanlığı'nın Devlet Giray I.'den itibaren zayıflaması sonunda Astarhan-Azak arasındaki hakimiyetini kaybetmesi ve burada Rus yayılmasına hizmet eden müttefik Kozak-Çerkez hareketinin teessüs etmesidir.¹²⁰ Sahib Giray I. zamanında Nogaylar ve Çerkezler üzerine yapılan akınların bu toplulukları birbirine ve Rusya'ya yaklaştırmaları ve Devlet Giray I.'in tahta geçirilmesi sırasında hanlığın zâfiyete uğramasının doğurduğu güç boşluğu, Kozak-Çerkez bloğunun teşekkülüne zemin hazırlamıştır.¹²¹ Kozak-Çerkez bloğunun Osmanlı'yı rahatsız eden faaliyetleri ortaya her çıktığında, Rusya bu gelişmelerle bir ilgisi bulunmadığı ve Kozakların Rusya'nın da düşmanı oldukları hususunda Osmanlı'yı ikna etmeyi başarmıştır.¹²²

Kırım Bahçesaray, Han Mezarlığı, Mermer Bezemeli Sanduka.

Devlet Giray I., 1556'daki başarısız Rusya seferinden sonra 1557'de Rusya içlerine seferlere devam etti. Kırım kuvvetlerinin Tula'ya kadar ilerlediği sırada Kırım Hanlığı tarihinde ilk kez cephe gerisinden büyük bir saldırıya uğradı. Bu hadise, yukarıda kısaca bahsedilen Kozakların Özi (Dnyeper) ağzında İslâmkerman, Çerkezlerin ise Kerç boğazı'nın öte yakasında bulunan Taman ve Temrük kalelerini vurmaları şeklinde cereyan etti.¹²³ Hanlığın aynı anda doğu ve batıdan saldırıya uğrayarak tehlikeli duruma düşmesi sonunda Devlet Giray I. Rusya seferini yarıda keserek hızla geriye döndü. Kozaklar, Osmanlı kuvvetlerinin yardımıyla kuzeye püskürtüldü.¹²⁴ Hanlık bu merhaleden itibaren yalnız Kuzey rakipleriyle değil, yanbaşındaki Kozak ve Çerkezlerle de mücadele etmek zorunda kalacaktır.¹²⁵ Kozakların Çerkezlerle müttefiklik gerçekleştirdiği saldırıların yalnız Kırım sahasını hedeflemediği, Osmanlı hakimiyetini de tehdit ettiği hatırlanmalıdır; zira, Taman ve Temrük hukukî ve fiili statüsü itibarıyla Osmanlı hakimiyet sahasında yer almaktadır.¹²⁶

Kozak ve Çerkezlerin Rusya tarafından himaye edildiğini müdrik olan Devlet Giray I., 1558 yılında Riazan, Tula ve Kaşır şehirlerini vurmaya sureti ile Rusya'yı tazyik etti. 1559'da bir Rus kıtası Kırım'ın batı sahillerine saldırarak hasar yaptı.¹²⁷ 1559'da Kozak lideri Dimitraş, Çerkezlerle müttefiklik Azak'a saldırdı. Azak'ın imdadına yetişen Kefe beyi ile Dimitraş arasında şiddetli bir muharebe cereyan etmiş, Dimitraş mağlub olmuştur. Dimitraş 10.000 kişilik bir kuvvetle tekrar saldırdı ise de, alınan tedbirler sonunda savaşmaya cesaret edememiştir. Bu hareketin ardından, Azak üzerine Kozak lideri ile müttefik olan Çerkez lideri Kansavuk'un saldırısı vuku bulmuştur. Azak müdafaa güçleri tarafından bertaraf edilen Çerkezler mağlub edilerek bir kısmı esir olmuş, diğerleri ise firar ederek Dimitraş'la birleşmişlerdir. Dimitraş ve asi Çerkez grupları Taman, Azak, hatta Kefe kıyılarında Osmanlı hakimiyetini tehdit etmeye devam etmişler, mezkur kale beyleri hazırlıksız yakalandıkları bu deniz savaşlarında ihtiyaç duydukları gemileri merkezden istemişlerdir. Merkezle yapılan muhabereden anlaşıldığı kadarıyla tedarik edilen gemilerin bölgeye geç ulaşması ve yetersiz olması yüzünden kesin bir sonuç ulaşılamamıştır.¹²⁸

Bu hadiseler, Rus yayılmasının Osmanlı Devleti tarafından belli oranda idrak edilmesine yol açmıştır. Kırım-Osmanlı yardımlaşmasının arttığı bu dönemde, Osmanlı topçu birlikleri ile takviye edilmiş Kırım askerî birlikleri Rusya üzerine seferlerini sıklaştırmışlardır. Mayıs 1562'de Devlet Giray Han I. kumandasında Rusya üzerine bir yıpratma seferi yapıldı. Ertesi yılın Nisan-

Mayıs aylarında Kalgay Mehmed Giray Mihailov'a kadar ilerlerken, Ekim 1564'te Devlet Giray I. komutasında Kırım ordusu Riazan şehrini yağma etti. 1565 yılında Rusya üzerine Devlet Giray I. komutasında bir sefer daha yapıldı. Devlet Giray I., Osmanlı Sultanı'nın isteği üzerine 1566 yılında düzenlenen Sigetvar seferine katılmak üzere Kalgay Emin Giray komutasında 20.000 kişilik bir kuvvet gönderdi.¹²⁹

Osmanlı Devleti, Astarhan üzerinden hacca giden hacılara mani olunması üzerine Rusya karşısında ciddi kararlar almış, daha 1562'lerde tasavvur edilen Astarhan Seferi için harekete geçmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuzey üzerine ilk ciddi ve büyük seferi olan bu hareket, Devlet Giray I. Nezdinde doğurduğu endişelerden dolayı daha başlangıç aşamasında birtakım pürüzlerle karşılaşmıştır. Osmanlı Devleti, Astarhan Seferi sonunda hakimiyetini Astarhan'a kadar yaymış olacaktı. Bu durum, Kırım Hanlığı'nın hakimiyet sahası olan Azak-Astarhan arasını kendi eliyle Osmanlı'ya terketmesi demektir. Kırım hanı, Osmanlı nüfuzunun Astarhan'a kadar uzanmasıyla Kırım'ın bir Osmanlı eyaleti haline gelmesi endişelerini de taşıyordu.¹³⁰ Devlet Giray I.'in Rusya üzerine yukarıda çok kısa özetlenen müteselsil seferlerinin bir maksadı da Rusya'yı Osmanlı nezdinde tehdit olmaktan çıkararak Astarhan Seferi'nin gerçekleşmesine mani olmaktır.¹³¹

Kırım, Eski Kırım, Özbek Camii, Genel Görünüm.

Astarhan Seferi, İran'ı kuzeyden kuşatmak, Türkistan ile irtibat kurmak, Don nehri ile İdil'i bir kanalla birleştirmek sureti ile Türk deniz gücünü Hazar'a kolayca sevk etmek gibi şümüllü hedefleri ihtiva ediyordu.¹³² 9 Şubat 1568'de Cafer Bey'e gönderilen hükümlerden¹³³ ilk hazırlıklarına başlandığı anlaşılan, bütün Rumeli ve Anadolu sancaklarından büyük miktarlarda işe, mühimmat ve askerî güçle takviye edilen seferin Kefe beyi Kasım Bey tarafından yürütülmesine karar verildi. Devlet Giray I.'in sefere katılarak¹³⁴ Kasım Bey'e yardımcı olması emredilmişti.¹³⁵ 1569 yılında büyük hazırlıklardan sonra gerçekleşen Astarhan seferi, tam bir hezimetle sonuçlanmış, Rusya üzerine yönelen bu büyük hamle akim kalmıştır. Seferin başarısız olmasının en önemli sebepleri, Kırım hanının belirtilen endişelerle daha ordunun hareket ve intikal aşamasında güçlükler çıkarması ve bu tavrını sefer boyunca sürdürmesidir.¹³⁶ Ciddi etüdler yapılmadan karar verilen kanal kazma işinin zaman kaybına yol açması neticesinde ordunun Astarhan'a hayli geç ulaşması da etkili olmuştur. Astarhan'ı göstermelik bir kuşatmadan sonra avdet eden ordunun büyük kısmı yollarda telef olmuş, çok azı Azak'a varabilmiştir.¹³⁷

Osmanlı-Kırım ilişkilerinin oturduğu dengelerin bu şekilde birbirine zıt unsurları ihtiva etmesi, Osmanlı

kuzey politikasının en zayıf yönünü teşkil ederken, Rusya'nın azami istifadeler elde etmesini intac etmiştir. Buna benzer hadiseler, Osmanlı-Kırım münasebetlerinde süreklilik arzeder.

1569'da Astarhan'ın fethi ve kanal teşebbüsü akim kaldıktan sonra Devlet Giray I., Rusya ile girdiği müzakerelerde Astarhan ve Kazan'ın kendisine verilmesi yönünde taleplerde bulundu. Osmanlı'nın Astarhan muvaffakiyetsizliğini Rusya'nın yanına bırakmayacağından endişelenen İvan, Selim II.'nin cülusunu tebrik etme fırsatından da yararlanmak sureti ile dostluk mesajlarını iletmekle görevli bir elçi gönderdi. İvan, bu vesileyle Astarhan ve civarının Osmanlılara verilebileceğini ima etmek suretiyle Rusya'nın Osmanlı ile dost kalmak niyetinde samimi olduğuna Osmanlı'yı inandırmak istemişti. Bu sırada Kıbrıs'ın fethi için hazırlıklara girmiş bulunan Osmanlı Devleti, Rus elçisine karşı takındığı soğuk tavırla Rusya ile eski dostluk anlayışına dayanan yakınlığı kaldırmış, ancak kısa sürede Rusya üzerine Astarhan'ın rövanşına yönelik bir sefere de çıkmamıştır. Osmanlı bu dönemde Rusya işlerini Kırım Hanı Devlet Giray I.'e havale etmiştir. ¹³⁸

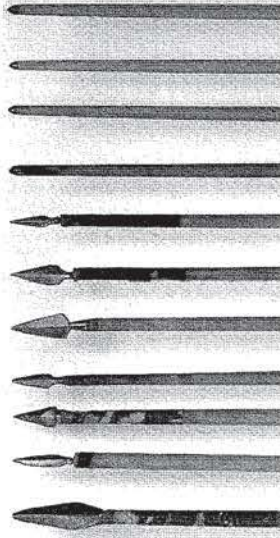
Devlet Giray I., 1569 sonrası ortaya çıkan konjonktür içinde bütün gücü ile Rusya'yı sıkıştırmaya devam etti. 1570 Nisan-Mayıs ayları ile Eylül aylarında Mehmed ve Alp Giraylar komutasında gerçekleştirilen iki seferle Riazan ve Kasıra bölgeleri tahrip edildi. ¹³⁹ 1571'de Bizat Devlet Giray I. komutasında 120.000 akıncı ile yürütülen büyük çaplı sefer çok başarılı geçti. Rus çarının kaçması üzerine savunma hatları çöken Moskova yakıldı. İstanbul'da büyük yankı ve sevinç uyandıran bu haber sonunda Devlet Giray I.'e taht algan unvanı verildi. Devlet Giray I., 1572 yılında muvaffakiyetsiz bir sefer daha yapmıştır. Devlet Giray I.'in vefatına kadar geçen süre içinde Rusya ile hasmane ilişkiler devam etmiş, Kırım akıncıları 1574, 1575, 1576 yıllarında Rusya üzerine akınlarını sürdürmüşlerdir. ¹⁴⁰

8. HANLIĞIN OSMANLI SİYASETİ İÇİNDE ERİMESİ

Devlet Giray I.'in vefatı üzerine yerine oğlu Kalgay Semin Mehmet Giray (Mehmed Giray II. 1577-1584) geçti. ¹⁴¹ Osmanlı Devleti'nin girdiği en kapsamlı muharebelerden biri olup fasılalarla 1618'e kadar devam eden Osmanlı-İran savaşlarında Osmanlı ordusunun yanında yer alması istendi. Kalgay nasbettiği Adil Giray ve oğlu Saadet Giray'la derhal İran Cephesine hareket etti. Aras nehri sahiliyle Berdaa ve Gence diyarını talan ve tahrib ettikten sonra padişahın iznini almadan yerine bir miktar asker bırakarak Kırım'a döndü. ¹⁴² Serdar Lala Mustafa Paşa'nın vekâleti Özdemiroğlu Osman Paşa'ya bırakarak dönmesi Kırım ve Osmanlı otoriteleri arasın-

da kriz yaratmış, Semin Mehmed Giray daha düşük rütbede bir Osmanlı paşasının emri altına girmeyi konum ve mevkiine uygun bulmamıştı. ¹⁴³ Oğlu Saadet Giray'ın da babasından sonra Kırım'a dönmesiyle cephede Osmanlı ordusu ile beraber Adil, Gazi ve Mübarek Giraylar kalmışlardı. ¹⁴⁴

Semin Mehmed Giray'ın hayatına mal olacak geri dönüş hadisesi, çetin geçen bu muharebelerde Kırım Hanlığı'nın Osmanlı'yı yalnız bıraktığı şeklinde yorumlanamaz. Semin Mehmed Giray, Osmanlı vakanüvislerinin değerlendirilmesi mümkün olmayan; ancak, milletlerarası güç dengelerinin seyrinden belli olduğu üzere Kırım Hanlığı için öncelik teşkil eden Rus meselesinin peşini bırakmak istemiyor, hanlığın askeri gücünün büyük kısmını Osmanlı emrine verirken, kendisi Rusya ile hesaplaşmak istiyordu. Bundan daha mantıklı bir şey olamazdı. En büyük rakibi Rusya'nın Çarlık unvanını taşıdığı bu devrede, Kırım hanının Osmanlı vezirinin altında görülmeye razı olmaması da haklı bir tepkidir. Kırım akıncı güçleri, Adil, Gazi ve Mübarek Giraylar komutasında savaşın daha ilk merhalelerinde büyük kahramanlıklar göstermiştir. Peçevî, Özdemiroğlu'nun eski Şirvan hakimi Ereş hanla girdiği şiddetli savaşlarda Semin Mehmed Giray'ın Adil, Gazi, Saadet ve Mübarek Giraylarla yetişerek zaferin kazanılmasını sağladığını büyük bir övgü ile belirtir. ¹⁴⁵ Dört gün süren muharebe Osmanlı kuvvetleri tarafından kazanılmış, Ereş Han esir edilerek infaz edilmişti. Özdemiroğlu, kaçan İran kuvvetlerinin takibine Adil Giray'ı memur etmiş, yapılan takib sonunda Ereş Han'ın oğulları, hazineleri ile birlikte 2.000 deve ve pek çok koyun ele geçirilmişti. ¹⁴⁶ Adil Giray ve maiyyeti bu savaşların seyrini değiştiren başarılar göstermeye devam ettiler. Özdemiroğlu'nun 30-40 bin miktarında bir

Ok uçları. (17. yy.)

ordu tarafından Şemahi Kalesi'nde kuşatıldığı ve ümitsizce direndiği sırada yardıma yetişen yine Kırım kuvvetleri olmuştu. On günden beri Şemahi'yi kuşatmakta olan İranlılar, Kırım kuvvetlerinin imdada yetişmesi üzerine muhasarayı kaldırarak çekilmek zorunda kaldılar. Adil Giray, İranlıları pusuya düşürerek dağıttıktan sonra İran ordusunu takib ederken Gazi Giray'la beraber pusuya düşürülüp esir edildi. ¹⁴⁷

Adil Giray, Kahkaha zindanında uzun süren esaretinden sonra öldürüldü. Gazi Giray ise bir vesile ile kaçıp kurtularak Erzurum'da bulunan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın yanına, oradan da İstanbul'a vardı. ¹⁴⁸ Kalgay Adil Giray'ın öldürülmesi, Kırım tarihinde ilk kez "nureddin"lik adı ile yeni bir payenin ihdasına sebep oldu. Adil Giray'ın yerine Cengiz töresi gereğince büyük kardeş Alp Giray'ın Kalgay olması gerekiyordu. Semin Mehmed Giray oğlu Saadet Giray'ı tahta hazırlamak bakımından "Nureddin" payesi vererek ikinci veliaht yaptı. ¹⁴⁹

Semin Mehmed Giray, devam etmekte olan Osmanlı-İran savaşlarına ikinci kez katılma emri aldı. On bin kişilik bir Tatar kuvvetini Azak beyi Mehmed Bey komandasında gönderdikten sonra kendisi de cepheye gitti. Semin Mehmed Giray'ın Özdemiroğlu ile buluştuktan sonra kış bastırmadan Kırım'a avdet etmesi, padişahın gözünden düşmesine neden oldu.¹⁵⁰ Bu hadise, Semin Mehmed Giray'ın Şirvan cephesini ikinci terkedışı olup hakkında ki menfi kanaatin kesinleşmesini intaç etmişti. Semin Mehmed Giray Kırım'a döndükten sonra onu halletmek emrini almış bulunan Özdemiroğlu Osman Paşa, Kırım'a vardı. Özdemiroğlu'nun niyetini anlayan Semin Mehmed Giray, onu bir yemek ziyafeti vesilesiyle Solhat'a sokmak suretiyle ortadan kaldırmayı denedi. Kırım hanı, bu hileye kanmayan Özdemiroğlu'nu Kefe kalesinde kuşattı. Kırk günlük kuşatmada zor durumda kalan Özdemiroğlu'nun imdadına Kılıç Ali Paşa gönderildi. Osmanlı kuvvetlerine direnemeyeceğini anlayan Semin Mehmed Giray, Nogay uruğlarına doğru kaçmaya teşebbüs etti ise de kardeşi Alp Giray tarafından yakalanarak öldürüldü (Aralık 1584).¹⁵¹ Yerine İstanbul'da ikâmet etmekte olan İslâm Giray II. (1584-1588) atandı.¹⁵²

Semin Mehmed Giray'ın iktidardan düşmesi ve İslâm Giray iktidarının başladığı dönemde Lehistan ve Rusya arasında Kırım Hanlığı'nı ilgilendiren çok önemli gelişmeler vukubulmuştur. Semin Mehmed Giray zamanında Rusya'nın başında Korkunç İvan lakabı ile meşhur IV. İvan (1547-1584), Lehistan'ın başında ise Polonya tarihinin en haşmetli hanlarından Stephen Bathory (1533-1586) bulunuyordu. Litvanya'nın çökerek yerine Kozakların ortaya çıktığı bu dönemde, İvan'ın büyük Rusya'yı kurmasına az kala Bathory, Mikhail Vishnevsky liderliğindeki Kozakları da kendi hakimiyetine alarak 1579-81 yıllarında Rusya'ya karşı harekete geçmiştir.¹⁵³ Yapılan savaşlar sonunda verdiği kayıplar Rusya'yı temelinden sarsmıştır.¹⁵⁴ Rusya uzun yıllar süren savaşlarda harab olmuş, çiftçi sınıfı büyük darbe yemiştir, üretim hayatı gerilemiş, bunun sonunda içtimaî çalkantılar içine girmiştir. Tarihçilerin "felâketler dönemi" tesmiye ettiği bu zamanda,¹⁵⁵ Kırım Hanı Semin Mehmed Giray Han bu konjonktürel avantajları kullanma çabasında idi. Mezkûr han, önce Rusya üzerinde büyük tehdit teşkil eden Bathory üzerine yöneldi. Volniya'yı tahrip ettikten sonra Litvanya sınırlarını vurmak sureti ile Bathory'ye gözdağı veren Kırım hanı, Moskova ile kurduğu teati sırasında Astarhan ve Kazan'ın iadesi ile Don Kozaklarının bölgeden tehirci edilmesi karşılığında Rusya'yı Lehistan karşısında desteklemeyi vaadediyordu. Bu dönemde İsveç ile de yoğun savaş içinde olan Rusya, sözkonusu istekleri açıkça reddetmek yerine diplomatik lisanla ikna yolunu seçerek Kırım hanı ile ittifakını sürdürmeye çalıştı. İşte bu vaziyette, Kırım hanı 1578'de Hanlık için ciddi bir tehdit teş-

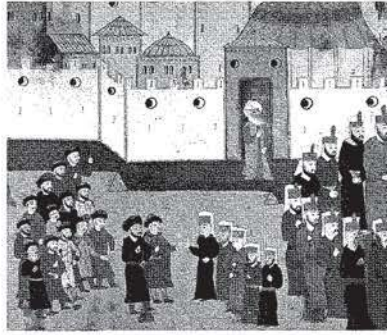
kil etmeyen Şirvan cephesine katılma emri aldı.¹⁵⁶ Hanlığın enerjisi bu cephelerde harcandı. Semin Mehmet Giray'ın hangi saiklerle Osmanlı emirlerini dinlemeyecek Kırım'a avdet ettiği, konjonktürel hadiselerin seyirinden daha iyi anlaşılacaktır. Kırım bir darbe daha almış, bundan en kârlı çıkan ise yine Rusya olmuştu.

İslâm Giray II., uzun yıllar rehin bulunduğu İstanbul'dan Kırım tahtına çıkarıldıktan sonra, sabık Kalgay Alp Giray'ı yeni kalgay, oğlu Mübarek Giray'ı Nureddin yaptı.¹⁵⁷ Hanlığın kısaca özetlenen siyasi zayıflaması, hakimiyet ifadesi olan Cuma hutbelerinde de ifadesini buldu. İslâm Giray II.'den itibaren hutbelerde halife sıfatıyla padişahların isminin önce okunma esası getirildi.¹⁵⁸

İstanbul merkezli müdahalelerle hanlığın el değiştirmesinden sonra Kırım Hanlığı'nın iç savaş seviyesinde bir dahili mücadeleye sahne olması, adeta kaçınılmaz olmaktadır. Yeni han, hanlığının dördüncü ayında Saadet Giray'ın isyanı ile karşılaştı. Saadet Giray, Nogaylardan mürekkep bir ordunun başında Bağçe Saray'ı kuşatarak zabtetti. Fırar eden İslâm Giray II., Osmanlı hakimiyetindeki Kefe'ye sığındı.

Saadet Giray'ın Kefe'yi muhasarası ile başlayan kanlı çatışmalar, İstanbul'da telâş uyandırdı. Duruma müdahale etmek için Özdemiroğlu Osman Paşa görevlendirildi. Osmanlı kuvvetlerinin Kırım'a varmasından önce İslâm Giray II., Kefe beyi ve civardaki Osmanlı kuvvetlerinin yardımı ile Saadet Giray'ı mağlup etti. Saadet Giray, tekrar Nogaylar arasına karıştı.¹⁵⁹ Selânikî'nin, "bu

esnâda evâsıt-ı şehri-şevvâl'de Özbek Tatarı Hanı Abdullah Han'dan gelen elçi ve Küçük Nogay dimekle meşhûr olan tâ 'ife-i Tatar'un âdemi gelup arzihâl eylediler ki "maktul olan Kırım Hanı Mehmed Giray oğlu kaçup Rus kralına ilticâ eyledüklerinde mübâlağa leşker koşup vilâyet-i Ejderhan kal'asına beğ diküp ve hâliyâ tedârikleri budur ki leşker-i melâ'in-i bî pâyân Nogay'ı alup, sürüp öüne katup Kırım üstüne gelüp ehl-i İslâma küllî intikâm itmek kastındadır"¹⁶⁰ şeklindeki ifadesi vakanüvis mizacına atfedilse bile, aynı zamanda devlet işlerinde vukufu olan bir resmî görevlinin hissiyatını yansıttığı gibi, dönemin hadiselerini yönlendiren perde arkası güçlere de işaret eder. Selaniki'nin bu kaydı, Howorth'un verdiği bilgilerle desteklenmektedir. Saadet Giray'ın Rusya emrine girdiği hakkında bir bilgi bulunmamakla birlikte, İslâm Giray'a karşı yapılan mücadele sonunda diğer kardeş Murat Giray Çar'ın emrine girmiş, Nogaylar ve Kozaklardan topladığı güçlerle Rusya yanlısı hareketlerine devam etmiştir. Yeni Çar Feodor, Murad Giray'ı iki voyvoda eşliğinde elinde beratla İdil bölgesine gönderdi. Murad Giray, kendisini Yayık, Volga, Don ve Terek hakimi sayıyor, İslâm Giray'a gönderdiği habercilerle bununla övünüyordu. Aslında cami-

Kırım Hanı Mengli Giray Han, II. Bayezid'in huzuruna çıktıktan sonra, (Hünername'den)

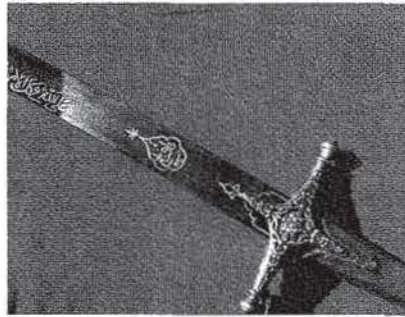
ye gidişinde bile Rus muhafızlarının kontrolünde idi. Rusya onun vasıtası ile İslâm Giray II.'yi Lehistan üzerine baskı yapmaya zorladı ve etkili oldu. Semin Mehmed Giray'ın Rusya üzerine kurmak istediği baskı, şimdi Rusya tarafından Kırım Hanlığı üzerinde tatbik edilmektedir. Murad Giray, 1587 yılında İslâm Giray'la yazışmasında onu Lehistan üzerine akınlar yapmaya ikna etme çabasında idi. Bu çabalar etkili olmuştur. Kırım Hanlığı'na bağlı Nogaylar, 1587 yılında Ukrayna üzerine yaptıkları akınlarla çok sayıda esir elde ettiler. İslâm Giray II., Kırım mirzaları arasında Rusya üzerine akınlar yapılması doğrultusundaki istekleri reddetmiştir. Bununla birlikte, ona bağlı olmasına rağmen kontrol edemediği Nogaylar halâ Rusya'ya zarar veriyordu. Murad Giray hadisesi, iç siyasî çekişmeler sonunda Rusya'ya sığınan han adayları sayesinde Rusya'nın Kırım siyasetini nasıl etkilediğini gösteren güzel misallerden biridir. Murad Giray, hamii Rusya sayesinde İslâm Giray II. üzerine yürütmeyi sabırsızlıkla beklemiş, ancak bu amacına nail olamamıştır; zira, bu dönemde Rusya Kırım Hanlığı'nı Polonya ile ittifaka itecek aşırı davranışlardan kaçınıyor, onu sadece kendisine zarar vermeyeceği bir çizgide tutmaya çalışıyordu. Diğer yandan, Rusya'nın Osmanlı ile kurmuş bulunduğu kadim dostluk siyaseti bu dönemde de belli ölçülerde devam ediyordu.¹⁶¹ Burada hatırlanması gereken husus, Devlet Giray zamanında Rusya üzerine başlayan şiddetli ve yıpratıcı akınların niçin durduğu ve Rusya'nın kurnaz bir siyasetle Kırım Hanlığı'nı en büyük rakibi olan Polonya üzerine nasıl yönelttiğidir. Büyük kralı Bathory'nin 1586'da ölümü ile Polonya zayıflarken, İvan IV.'den sonra Rusya, imparatorluk haline gelmenin büyük sancılarını göğüsleyerek gelişmesini sürdürmüştür. Rusya, yüzyılın sonlarına doğru Çerkezler ve Gürcüler üzerinde de belirgin bir hakimiyet kurmuştur.¹⁶²

İslâm Giray Han II., Mart 1588'de Akkırman civarında vefat etti. Yerine kardeşi Bora Gazi Giray Han/Gazi Giray II. (1588-1608) geçti.¹⁶³ Gazi Giray II., İran cephesinde Özdemiroğlu Osman Paşa'nın nezaretinde sayısız yararlılıklar göstermiş, Osmanlı sarayının büyük güven ve teveccühünü kazanmıştı. İran savaşlarında esir düştükten (1581) sonra birkaç yılını¹⁶⁴ Kahkaha zindanında geçirmiş, bir vesileyle kaçarak kurtulmuş, önce Erzurum'da bulunan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın yanına (1585), oradan İstanbul'a gelmiş, bağlanan salyane ile Yanbolu'da sakin bir hayat sürmekte iken Kırım hanlığına getirilmiştir.¹⁶⁵

Kırım hanlarının en büyüklerinden kabul edilen,¹⁶⁶ şair ruhlu,¹⁶⁷ iyi eğitim görmüş, İran ceplerinde tecrübe kazanmış bir han olan Bora Gazi Giray Han, Lehistan, Rusya ve İsveç arasında yoğun olarak cereyan eden mücadelelerde yer alma çabasını büyük güçlükler içinde, zaman zaman gerilime girme pahasına, Osmanlı sarayı

ile sürtüşmeden yürütmeye çalışmıştır. Batı ve doğu cephelerinde Avusturya ve İran ile savaş halinde olup Kırım akıncı güçlerinin desteğine mutlak bir ihtiyaç içinde olan Osmanlı Devleti nezdinde Kırım Hanlığı'nın kendi dış politikasını tatbik etmesi imkân haricindedir. Buna rağmen, enerjik hanlar imkân ve fırsat buldukları ölçüde hanlığın Doğu Avrupa siyasetinde etkili olması için hiçbir fırsatı kaçırmamışlardır.

Gazi Giray II.'nin ilk yıllarında Osmanlı-İran savaşlarının ilk safhası İstanbul Antlaşması (21 Mart 1590) ile nihayete ermişti. Avusturya cephesinde ise birtakım gayri nizamî güçlerin sınır ihlalleri haricinde büyük çaplı bir savaş mevcut bulunmuyordu.¹⁶⁸ Lehistan sınırı ise Osmanlı ve Kırım Hanlığı bakımından ciddi meseleler ihtiva ediyordu. Artık Lehistan'ın kontrol edemediği bir güç haline gelmiş bulunan Kozaklar, Dnyeper ağzına kadar olan sahada terör estiriyordu. Kozak saldırıları 1589 yılında Kırım içlerine kadar uzanmıştı. Osmanlı bu saldırılardan Lehistan'ın sorumlu olduğunu düşünüyordu.¹⁶⁹

Kılıçtan ayrıntı

Bora Gazi Giray, bu şartları değerlendirdi. Çar'a yazdığı mektupta Osmanlı sarayı ve kendisinin Kazan ve Astarhan üzerindeki kadim iddialardan vazgeçtiğini belirterek bunun karşılığında Lehistan üzerine yapacağı seferde Rusya'nın desteğini talep ediyordu. Bora Gazi Giray, bu istikamette Polonya üzerine yaptığı seferde Litvanya ve Galiçya'da büyük hasar yaptı. Lehistan haraç vermek sureti ile Hanlığı sulha ikna edebildi.¹⁷⁰ Bora Gazi Giray Han,

reklif edilen ittifakın kabul edilmesi bir yana, sefer hususunda Rusya'nın Lehistan'a bilgi verdiğinden kuşkulanarak İsveç Devleti ile ittifak arayışına girdi. Rusya'ya sığınmasından sonra Kırım üzerindeki tehdidini halâ devam ettirmekte olan Murad Giray'ı muhtemelen İdil içlerindeki casusları sayesinde zehirletmek sureti ile öldürten Bora Gazi Giray Han, bundan Rusya'yı sorumlu tutup intikamını almak üzere harekete geçti. Esas maksadı Rusya'yı cezalandırmaktı. Bu dönemde Rusya, henedan dışından Boris Godunov'un hakimiyetinde olup, Godunov ve karşıtlarının iktidar mücadelelerinin doğurduğu suikastlerle zayıf düşmüş bir vaziyette bulunuyordu.¹⁷¹

Bu durumdan da istifade etmek isteyen Bora Gazi Giray Han, Osmanlı topçu birlikleri ile takviye edilmiş 150.000 bin kişilik bir ordu ile Rusya üzerine yürüdü (26 Haziran 1591). Moskova güçleri Kırım ordusunu Moskova'ya iki verst mesafede müdafaa vaziyetinde karşıladı. Kırım akıncı birlikleri müdafaa halindeki Rus topçu ve tüfenkçilerinin cehennemi ateşi ile karşılaştı. Karamzin'in verdiği bilgilere göre klasik savaşta Ruslardan çok güçlü olan Kırım akıncıları, Rusya ordusunun mücehhez olduğu eteş gücü karşısında başarılı olma şansından mahrumdu. Kırım akıncı güçlerinin Moskova'yı tahrip etmesi bu kez engellenmişti. Çar Feodor, Mosko-

va'yı korumak gibi bir zaferin kazanılmasını sağlayan kahramanlarını büyük ihsanlarla ödüllendirdi.¹⁷²

Bora Gazi Giray Han bu suretle Lehistan ve Moskova üzerinde hakimiyet kurmaya çalışırken 1593'te Osmanlı-Avusturya savaşı patlak verdi.¹⁷³ 1594'te Avusturya cephesinde savaşmak üzere sadrazam Sinan Paşa'ya iltihak etti. Burada geçen muharebelerin akıbetini etkileyen mücadelelerde bulundu. Osmanlı'ya isyan eden Boğdan'ı itaat altına aldı. Boğdan yönetimine hanzadelere birinin tayini hususundaki teklifi İstanbul tarafından reddedildi. Osmanlı'ya darılarak Kırım'a dönen han, ısrarlı davetlere rağmen uzayıp giden Avusturya cephesine kendisi gitmeyerek kalgayı Fetih Giray'ı gönderdi. Çağalazâde Sinan Paşa nezaretinde görev yapan Fetih Giray komutasında Kırım akıncı güçleri başarıyla savaştılar. Çağalazâde Sinan Paşa, 1596'da Haçova meydan muharebesini kazandıktan sonra bu savaşlarda en büyük destekçisi olan Fetih Giray I.'in Kırım Hanlığı'na atanmasını sağladı (Ekim-Kasım 1596).

Üç ay sonra Çağalazade Sinan Paşa'nın azli ve yerine Bora Gazi Giray taraftarı İbrahim Paşa'nın getirilmesi üzerine İstanbul'dan bir beratla tekrar Kırım tahtına atandı.¹⁷⁴ İstanbul'dan beratlı iki hanla karşılaşan Kırımlılar büyük şaşkınlık içine düştüler. Kefe müftüsünün fervası ile Bora Gazi Giray'ın beratı işleme konuldu.¹⁷⁵ Hanlığı yeniden elde eden Bora Gazi Giray Han, Fetih Giray'ı katletti. Kalgaylığı Devlet Giray'ın oğlu, Fetih Giray'ın kardeşi ve kalgayı Selamet Giray, nureddinliği de Devlet Giray'a tevcih etti. Bir süre sonra Devlet Giray'ı öldürtmesinin doğurduğu korku, kalgay ve kardeşlerinin İstanbul'a sığınmalarına sebep oldu. Han, bu sefer kalgaylığı oğlu Toktamış, nureddinliği de diğer oğlu Sefer Giray'a verdi. Bora Gazi Giray han, bundan sonra ki faaliyetlerini ikinci aşamasında bulunan Osmanlı-Avusturya savaşlarına hasretmek zorunda kaldı. Zaman zaman İstanbul'un aşırı istekleri karşısında bunalıp savaşlara kalgayı görevlendirince büyük tepkilerle karşılaştı. 1602'de bu tür gerilimler yüzünden tahtını kaybetmek tehlikesi geçirincede cepheye bizzat gitmek zorunda kaldı. Avusturya cepesinde sükûnetin başlaması üzerine Anadolu'da Celâli isyanlarını bastırmak için yardıma çağrıldı. Hanlığı'nın son yıllarına doğru yeniden başlayan İran savaşlarına bizzat katılma emri aldı. Bu sıralarda inşaatı tamamlanmış bulunan Gazî Kirman Kalesi'nden dönerken yolda vefat etti (Şaban 1016/Kasım 1607).¹⁷⁶

Gazi Giray II., Kırım Hanlığı'nı Osmanlı tarzında bir yönetime kavuşturmak için çalışmalar yapmış, bu maksatla "han ağalığı"¹⁷⁷ ile Kırım akıncı güçlerinin en zayıf yanını teşkil eden ateşli silahlarla mücehhez kıtalar ihdas etmiştir.¹⁷⁸ Temrük ötesinde,¹⁷⁹ Kafkasya'da Gazi Kirman'ı inşa etmesi, Howorth tarafından İran cephesine gitmemesinin intac edeceği cezadan kurtulmak gayesine yönelik olduğuna yorumlanır.¹⁸⁰ Ancak, bu dönemde Rusya kontrolünde Kırım içlerine kadar uzanan Don

Kozaklarının saldırılarını göğüslemek ve artık Kafkasya'ya inmekte olan Rus yayılmasını durdurmak gibi gayelere yönelik olduğunu düşünmek daha doğrudur.¹⁸¹ Howorth'un nokta-i nazarı da bazı sonuçlar ilzamtan uzak değildir; zirâ, Bora Gazi Giray Han, büyük hanlık siyaseti gütmeye çalışan, ancak buna Osmanlı diplomasisi içinde imkân bulamayan birisi idi. Mezkûr kalenin yapılmasının bir sebebi de İstanbul'un müdahaleleri sırasında emin bir sığınak bulma gayesi olabilir.

Bora Gazi Giray'dan sonra Kırım tahtına kısa müddetle Toktamış Giray geçti.¹⁸² Yeni hanın cülusu, Osmanlı yönetimini ikiye bölmüştü. Şeyhülislam Sunullah Efendi ile Defterdar Ahmet Paşa Toktamış Giray'ı, Hoca Sadeddin Efendizâde Mehmed Efendi ile Kaptan-ı Derya Hafız Paşa ise Selâmet Giray'ı tercih ediyordu. Nihayet Selâmet Giray tarafı galip geldi. Selâmet Giray I., hanlık beratı ile Kırım'a gönderildi (14 Nisan 1608). Aynı zamanda Mehmed Giray'a kalgaylık, Şahin Giray'a ise nureddinlik payeleri verildi.¹⁸³ Kırım'dan ayrılmış olan Toktamış ile Kırım'a gitmekte olan Mehmed Giray yolda karşılaşarak kavgayla tutuştular. Mehmed Giray galip gelerek Toktamış ve kardeşi Sefer Giray'ı öldürdü. Kırım tahtında ırsı olan kargaşa, Selâmet Giray I.'in rakiplerini öldürtmek niyetinin ortaya çıkması ile devam etti. Selâmet Giray I.'in Mehmed Giray ve Şahin Giray'ı ortadan kaldırma niyetinin karşı tarafça haber alınmasından sonra bu iki giray Çerkez ülkesine firar ettiler. Selâmet Giray I., bunun üzerine üvey oğlu Canbek Giray'ı kalgay, kardeşi Devlet Giray'ı nureddin yaptı.¹⁸⁴ Selâmet Giray I. zamanında Kırım Hanlığı'nın milletlerarası münasebetlerde aktif bir rol oynadığına şahid olmuyoruz. Selâmet Giray I., Haziran 1610'da vefat etti ve Kırım hanlığına Canbek Giray II. (I. Hanlığı: 1610-1622. II. Hanlığı: 1627-1636) geçti.

Yeni hanın cülusu ile hanın kardeşi Devlet Giray kalgay, Selâmet Giray han evladından Azimet Giray nureddin oldular. Devlet Giray Osmanlı-Lehistan arasında cereyan eden muharebelerde mağlub ve maktul olunca Azimet Giray kalgay, hanın oğullarından Mübarek Giray nureddin nasbedildiler. Kalgaylık ve nureddinlik mansıpları bu şekilde iki kez daha el değiştirdi. Şüphe edilerek öldürülen Azimet Giray'ın yerine Akça Mübarek Giray, Akça Mübarek Giray'ın vefatı üzerine Mehmed Giray Kalgay olmuştur.¹⁸⁵

Canbek Giray II.'nin cülus zamanı, Rusya'nın dahili zafiyet içinde yıprandığı, sınırlarında yer alan savunma hatlarının İsveç ve Lehistan güçleri tarafından ele geçirildiği bir dönem idi. Kırım Hanlığı, kontrol dışı ve münferit Tatar baskınları haricinde bu müsait vaziyetten yararlanamamıştır.¹⁸⁶ Sebebinin aşağıda icmalen verilecek hadiselerden istidlal etmek zor olmayacaktır.

Canbek Giray Han II., kendini devam etmekte olan Osmanlı-İran muharebelerinin içinde buldu. Hanın masrafları için gerekli hazinenin tahsisinden sonra,

Demir Balta (18. yy.) (Berlin Zeughaus) (A.U. Pope, A Survey of Persian Art, 1971)

1618'de 40.000 akıncı¹⁸⁷ ile Kefe'den hareketle veziri-izam Halil Paşa ile birleşti. Nahçıvan ve Azerbaycan topraklarında muzafferane mücadele ederek büyük çapta esir ve ganimet elde etti. Ganimete dalan Kırım kuvvetleri, Serav'da mağlub edildi.¹⁸⁸ Mağlubiyetin bozguna dönüşmesi Halil Paşa'nın dirayeti ile önlendi.¹⁸⁹

Müteakip yıllarda Osmanlı Devleti ile beraber Kırım akıncı birliklerini batı cephesinde görüyoruz. Kırım hanı, Turla suyuna iki konak mesafede kamp kurmuş olan Kozak birliğini imha ettikten sonra 1621'de Osman II. ile birleşti. Hotin ve Tabur muharebelerinde yer aldı.¹⁹⁰ Ertesi yıl hiçbir sebep yokken halledilip Rodos'a sürüldü.¹⁹¹ Bu mesnedsiz müdahaleden sonra Kırım tahtında Mehmed Giray III.'ü görüyoruz. 1622 tarihinde cereyan eden bu hadisenin mimarı, mezkûr tarihte sadarete geçen Merre Hüseyin Paşa idi. Merre Hüseyin Paşa'nın bu hadiseden kısa bir müddet sonra azledilmesi ile Mehmed Giray'ın yerine tekrar Canbek Giray atandı.¹⁹² Kızlarağası Mustafa Ağa'nın marifeti ile¹⁹³ tahttan uzaklaştırıldığı haberini alan Mehmed Giray III., emre riayet etmeyerek direndi. Karşısına çıkan Canbek Giray II.'yi Kefe'ye sığınmak zorunda bıraktı. Kırım kabile güçleri de Mehmed Giray yanında yer aldı. Meseleyi halletmek üzere gönderilen Kaptan-ı Derya Recep Paşa, Mehmed Giray'ın kararlılığı karşısında başarılı olamayarak iktidarın Mehmed Giray'da kalmasına razı olmak zorunda kaldı. Canbek Giray II. şansını denemek istedi ise de büyük bir bozgunla tekrar Kefe'ye sığındı. Osmanlı ve Kırım kuvvetleri büyük kayıplar verdi. Recep Paşa'nın ayrılmasından sonra meseleyi halletmek için gönderilen Mehmed Subaşı'nın girişimi de sonuçsuz kalınca Osmanlı hükümeti Mehmed Giray III.'ün hanlığını tasdik etmek zorunda kaldı (1624).

Mehmed Giray III. idaresinde kalgay Şahin Giray, bu dönemde Osmanlı nezdinde kabul edilmiş, bölgesel bir güç haline gelmiş bulunan Nogay reisi Kantemir ve ailesi üzerinde büyük bir mezalim gerçekleştirdi. Kantemir bunun intikamını almak için her yolu denedi. Osmanlı desteğinde Şahin Giray'ı mağlub etti. Atama sırasında yaşanan mağlubiyeti unutmamış bulunan Osmanlı Devleti, büyük destekle Kantemir'i Vezir Hasan Paşa ile beraber Canbek Giray'ı nasbetmek üzere harekete geçirdi. Memed ve Şahin Giraylar firar ettiler.¹⁹⁴ 1627'de Kırım tahtına tekrar Canbek Giray II. getirildi. Mezkûr hanın ikinci hakimiyeti Ramazan 1044/Şubat 1635'e kadar devam etti. Bir rivayete göre cebr ve şiddeti,¹⁹⁵ bir rivayete göre ise hayli geçkin yaşından dolayı hükûmet edememesi,¹⁹⁶ üçüncü kez azledilmesinde etkili oldu. Ekim 1636'da vefat etti.¹⁹⁷ Mehmed Giray, Kozaklarla müttefiklik mücadelesini sürdürmeye çalıştı ise de cereyan eden muharebelerde hayatını kaybetti.¹⁹⁸

Canbek Giray II.'den sonra Kırım Tahtına İnayet Giray Han geçti. Kuruluşundan sonuna kadar Osmanlı ceplerinde zorunlu görev yapan Kırım akıncıları, bu akınlarda yağma ve ganimet peşinde manevi zafiyetlere duçar oldular.¹⁹⁹ Hanlığın İstanbul mihraklı entrikalarının da etkili olduğu dahili mücadeleler içinde iyice zayıfladığı bu dönemde hanzadeler Lehistan, Rusya, hatta İran'dan medet umdular. Hanlığın zayıflaması, Astarhan'a kadar olan sahada müstakil güçlerin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Nogay reisi Kantemir, bunlardan birisidir. Hukuken Kırım Hanlığı'na bağlı olan Kantemir, Hotin muharebelerinde gösterdiği muvaffakiyetler sayesinde sarayın teveccühünü kazanmış, padişahla muhaberat içine girmiştir.²⁰⁰

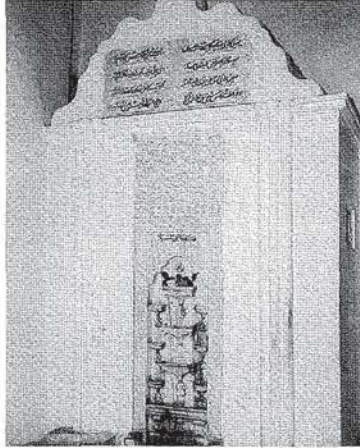
İnayet Giray, İran Savaşlarına katılmak üzere Akkirman civarında kalabalık Mansur kabilesine hükmettiği anlaşılan Kantemir ile beraber hareket halinde iken Kantemir'in kendisini terkederek Akkirman'a gitmesine sinirlenmiş, o da cepheye gitmekten vazgeçerek Akkirman'a yönelmiştir. Akkirman'a varmadan burada çıkan anlaşmazlıklar yüzünden Kefe'yi kuşatıp yöneticilerini katleden (1636)²⁰¹ Kırım hanı, hikayesi uzun olan vukuat sonunda tahtının tehlikeye düştüğünü anlayıp durumu arz etmek üzere İstanbul'a gitti. Kantemir de bu sırada İstanbul'da bulunuyordu. İki amansız rakip Murat IV. huzurunda şiddetli bir muarezeyle girişince sultanın gazabına uğrayan İnayet Giray oldu. Murat IV. onun idam edilmesini emretti ve emir derhal yerine getirildi (Nisan-Mayıs 1637).²⁰² Kırım tahtına Rezmi Bahadır Giray (Bahadır Giray I.) atandı (Mayıs-Haziran 1637).²⁰³

Hanlığın zayıflamasından istifade eden Kozaklar harekete geçtiler. 6.000 kadar Zaporıyo Kozakları 2.000 miktarı Don kazağı ile birleşerek

İran'a yönelmişken, bundan vazgeçerek Osmanlı hakimiyetinde bulunan Azak'ı kuşatıp zapt ettiler (Haziran 1637). Rusya, Osmanlı nezdinde düşmanı olarak lanse ettiği güçler sayesinde tarihi hülyalarından birisine kavuşmuş oluyordu. Azak'ın düşürülmesi için gerekli olan barut Moskova'dan temin edilmişti.²⁰⁴

Osmanlı ordusu Haziran 1641'de Azak'ı istirdat etmek istediysen de başaramadı.1642'de Azak'ı tekrar kuşatma niyetinde idi. Ancak, zaman Rusya için henüz erken olup, halâ en büyük dünya gücü olan Osmanlı ile sıcak savaşa girmek menfaatına aykırı idi. Üstelik, resmi olmasa da fiilen Kafkasya'ya kadar hakim bulunuyordu. Bu bakımdan, Kozaklarla kurmuş olduğu sıcak münasebetlere ve onlar üzerindeki otoritesine dayanarak Azak'ı terketmelerini sağlayacaktır.²⁰⁵

Rezmi Bahadır Giray Han, isyan, yağma ve katliam faaliyetlerini sürdüren Mansuroğulları ile mücadele et-

Kırım Bahçesaray Han Sarayı, Bahçesaray çeşmesi

mek zorunda kaldı. Kefe müftüsünün fetvası ile gerçekleştirildiği hareketle Mansuroğullarının büyük bir kısmını imha etti.²⁰⁶ Vergilerini vermeyen Rusya'ya şiddetli bir ferman göndererek uyardı. Rusya, vergilerini ödeme-yi taahhüd etti. Azak'ın istirdadı için yapılan muhasaradan dönerken Ekim-Kasım 1641'de taun hastalığından vefat etti.²⁰⁷ Kırım tahtına biraderi Mehmed Giray IV. atandı (Kasım 1641).²⁰⁸

Mehmed Giray IV., evvel ki taht mücadeleleri zamanlarında vukubulan hadiseler yüzünden kardeşlerinin tepkisi ile karşılaştı. Aralarında münâferet ve muhalefet vuku bulunca Giray evlâdından olduğu meşuk Çoban Mustafaoğlu Kulbuldu'yu Fetih Giray unvanıyla kalgaylığa getirdi. Geleneğe aykırı bu tutumu, hanzadelerden başka Kırım kabile güçlerinin de tepkisini çekti. Azak'ın Kozaklar elinde iken yeni muhasara hazırlıklarının başladığının duyulması üzerine teslim edildiğini belirtmiştik. Mehmed Giray IV. zamanında Kalmuklar Kırım'ı tehdit ediyor, Çerkezler arasında da kabile savaşları vukubuluyordu. Azak'ın muhasarası için yapılan hareket sonunda Mehmed Giray'ın Çerkezlere karşı mezâlîmane icraatı Kefe valisi tarafından merkeze şikâyet edilmişti. Bu vaziyeti göze alan İstanbul, onu azlederek yerine İslâm Giray III.'ü atadı (Haziran sonları 1644).²⁰⁹

9. LEHİSTAN'IN ZAYIFLAMASI VE KIRIM HANLIĞI

Ömrünün önemli bir kısmını Lehistan'da esir olarak geçiren İslâm Giray III., Lehistan siyasetine vakıf idi. Bu dönemde Lehistan, Boğdan Hemilnitski şahsında alevlenen Ukrayna-Kozak hareketi ile şiddetli bir mücadele içinde idi. İslâm Giray III. bu vaziyeti değerlendirerek bu ünlü Kozak lideri ile kurduğu ittifakla (1648)²¹⁰ Lehistan'ı zorladı. Söz konusu ittifak siyasî olduğu kadar askerî boyutu da muhtevî idi. Bogdan Hemilnitski ve İslâm Giray kumandasında Lehistan'a karşı savaşan kuvvetlerin sayısının 300.000²¹¹ kişiden mürekkep olduğu kaydediliyor. Hükümet boşluğunun doğurduğu krizlerle zayıf düşmüş bulunun Polonya, Kırım-Kozak ittifakı ile baş edemedi. Kırım-Kozak güçleri 1648-1649 yıllarında birkaç kez vurdular ve büyük tahribat yaptılar.²¹²

Lehistan'a karşı kurulan bu ittifakın Rusya'yı da rahatsız ettiği, her iki devletin İstanbul'a Tatar akınları hususunda yaptığı şikâyetlerden anlaşılmalıdır. Osmanlı hükümeti buna karşı Rusya'dan Don kozaklarının artık Azak kurbunda cereyan eden baskılarına mani olunması ve Kırım Hanlığı'na ödenmekte olan yıllık ananevî verginin ödenmesini şart koştu. Elçilik teatisi

sonunda Rusya'nın basit vaadlerle istediğini elde etmesine gücenen Kırım hanı, Osmanlı padişahına, "Padişahın içten destekçisi ve hizmetkârı olduğunu belirttiikten sonra, Rusların ancak zor anlarda barışı hatırladıklarını, talih kendilerine döndüğünde ellerinden gelen melaneti yapmaktan çekinmediklerini, Kırım Hanlığı'nın baskısı olmaması durumunda Akkerman'ı alıp Moldavya üzerine hakim olacaklarını hatırlatıyor, izin verildiği takdirde Rusya'yı Kırım ve Osmanlı Devleti nezdinde Moldavya statüsüne indirmeyi amaçladığını" belirtiyordu.

Rusya ile ilişkilerini geleneksel çizgide iyi niyet anlayışı içinde yürütmeye çalışan Osmanlı Devleti, bu dönemde Lehistan'ı bölme noktasına ulaşan Ukrayna-Kozak hareketini desteklemeye devam etti. Osmanlı desteğinde 1649'da Kırım ve Kozak işbirliği ile gerçekleştirilen büyük çaplı sefer, Polonya'yı zor durumda bıraktı. Kırım Hanlığı, bu gelişmelerden azamî seviyede istifade etti. Polonya üzerinde tarihinin en güçlü nüfuzunu ger-

çekleştirdi. Vukubulan antlaşmayla (1649) Lehistan, yıllık 300.000 florin tutarında sabit vergi vermediği, hanlığın eski sınırlarını ve Kozakları tanımayacağı, kültürel haklarını muhafaza etmeyi kabul ediyordu.²¹³

Ukrayna'nın istikbalini kurmakta olan Kozak hareketinin Kırım himayesinde teşekkül ettiği, kayda değer hadiselerden birisidir. Ukrayna Kozakları bu himaye karşısında Kırım Hanlığı'nı Kafkasya üzerine yapılan seferlerde askerî bakımdan destekliyordu. Polonya antlaşma şartlarını yerine getirmede. 1652'de vukubulan savaşlarda Lehistan başarılı oldu. İslâm Giray'ın Lehistan üzerine en etkili seferi 1653'te vukubuldu. Osmanlı Devleti tarafından da teşvik edilen Kırım akıncılarının Bar ve Kaminetz'e ka-

dar yağma ve tahrip yaptığı sefer sonunda ananevî vergi ödenmesi şartı ile Lehliler antlaşma yaptılarsa da bununla tatmin olmayan Kırımlılar yağma ve tahribatını sürdürdüler. Bu seferde Litvanya baştan başa yağmalandı. 5000'den fazla esir toplandı.

Kırım Hanlığı Lehistan üzerinde istediği nüfuzu kurduktan sonra bu devletle Astarhan bölgesini istirdat etmek maksadı ile Rusya'ya karşı bir ittifak kurmak istiyor, ancak, Lehistan'ın amansız düşmanı olan Bogdan Hemilnitski engeli ile karşılaşılıyordu. Lehistan ve Kırım Hanlığı arasında 1653'ün sonlarında gerçekleştiği anlaşılacak ittifak Bogdan Hemilnitski'nin Rusya ile yakınlaşmasına, hatta bir antlaşma ile (Pere Slav Antlaşması: 6 Ocak 1654) Rus tabiyetini kabul etmesine yol açacaktır.²¹⁴

İslâm Giray III., Temmuz 1654'te hastalanarak vefat etti. Yerine Mehmed Giray IV. İkinci kez Kırım tahtına geçirildi.²¹⁵ Mehmed Giray IV, ikinci hükümetinin baş-

II. Bayezid'in Kırım Hanı Mengli Giray'ı kabulü

larında, bölünmüş bulunan kabile aristokrasisini yatıştırarak zorunda kaldı. Mansuriler ve Şiriner arasında rekabet mevcut idi. Adil Giray'ın eceli ile vefatı üzerine Murad Giray'ın nureddinliğe getirilmesi nisbi bir uzlaşma sağladı. Bu dönemde Lehistan, bir yandan İsveç ve diğer yandan Rusya-Kozak ittifakının saldırıları ile bitab düşmüş idi. Rusya, Ukrayna Kozaklarını da kendine çekerek Polonya üzerinde ki baskısını yoğunlaştırmıştı. Lehistan bu suretle büyük tavizlerle Kırım Hanlığı'na Ukrayna Kozaklarını ezdirme çabası içine girdi. Kırım Hanlığı'nın gayesi ise, Erdel prensi Rakozî'nin liderliğinde teşekkül etmiş Moldavya, Eflak, Kozak ittifakını dağıtmaktı. Leh-Kırım ittifakı ile yapılan hareketle Kozaklar mağlub edildi (1654-1655).

Bu hadiseden sonra Kozakların Lehistan üzerine yaptıkları akından dönen Bogdan Hemilnitski ile Kırım Hanı arasında Oserna'da cereyan eden küçük çaplı bir muharebe sonrasında, Kırım hanı Kozak başbuğunu Rusya ile işbirliği yapmakla itham etmişti. ²¹⁶ Bogdan Hemilnitski 1657'de öldürüldü. ²¹⁷ Polonya ile gerçekleşmiş bulunan ittifak içinde Kırım akıncıları bu sefer Erdel'e üzerine yürüdü. Kırım hanı, Erdel prensi Rakozî üzerine büyük bir ordu ile gerçekleştirdiği akınla Osmanlı Devleti'nin bu önemli rakibini ezdi (1657). Erdel konfederasyonu dağıtılmış, Rakozî'nin yakın akrabaları esir alınmış, ordusu imha edilmiş, Kırım akıncıları büyük ganimetlerle dönmüştü. Ertesi sene Rakozî'nin üssü Elbe Julia dahil Transilvanya baştan başa tahrip edildi. ²¹⁸

Mehmed Giray IV, 1658 yılından sonra da Lehistan ile işbirliği içinde bulundu. Bu dönemde Lehistan Kozakları tanımış, kültürel haklarını iade ederek barış yapmıştı. Kozak gruplarından bazıları, Lehistan yerine Rusya ile işbirliği içinde idiler. Kırım hanı bu Kozak gruplarını Lehistan ile işbirliği içinde ezdi. 1659'da Bogdan'ın yerine geçen Kozak lideri Vigofski ile müttefik olarak Rusya ile mücadele etti. ²¹⁹ Haziran 1660'ta bir Rus ordusu imha ve esir edildi. Bu haberler İstanbul'da büyük sevinçle karşılandı. Aynı yıl Mehmed Giray IV., Rusya'nın düşmanı olan İsveç ile ittifak arayışına girdi. Karşılıklı hediyeler gönderildi.

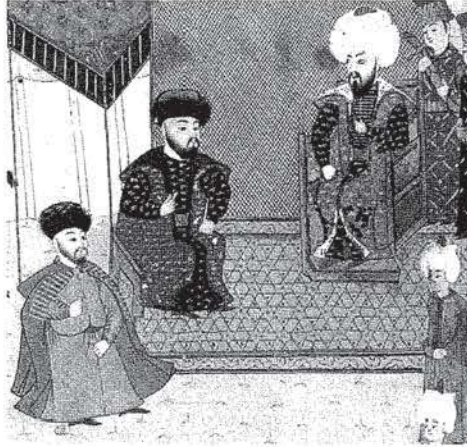
Kırım Ordusu 1661'de Transilvanya'yı bir kez daha vurdu. Köprülü Mehmed Paşa kumandasında Erdel işini kökten halletmek üzere 1658'de hareket eden Osmanlı ordusunda yüz binden fazla Kırım ve Kozak kuvveti yer almıştı. Köprülü Mehmed Paşa, bu hareketini 1661'de tamamlayarak Erdel meselesini halletti. ²²⁰ Köprülü Mehmed Paşa'nın vefatından sonra yerine geçen oğlu Köprülü Fazıl Ahmed Paşa da Avusturya seferine görevlendirilmiş (1663), mezkûr sadrazam Mehmed Gi-

ray IV.'ü de sefere davet etmişti. Kırım hanı bu sefere kendisi gidemeyerek oğlu Adil Giray'ı gönderdi. ²²¹ Bu seferde Kozaklar da Osmanlı ordusunun yanında yer aldı. Kırım akıncıları 1663'te büyük bir başarı ile savaştı. İki kez Moravya ve Silezya'yı vurdu. Ağustos'da Tirnau, Friestadl, St. Georgen yağma ve tahrib edildi. Kırım akıncıları Eylülde Nikolsburg, Rabensburg ve Brunn'a yürüyerek tahrib ettiler. Howorth, Kırım akıncılarının bu hareketlerini Batu'nun meşhur Kıpçak seferi ile mukayese etmektedir. ²²²

Büyük başarı ile gerçekleştirilen bu harekât sonunda Mehmed Giray IV. tahtını kaybedecektir; zira, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Kırım hanının sefere bizzat katılmamasından dolayı onu suçlu görmüş ve azledilmesini sağlamıştır. ²²³ (Haziran 1666). ²²⁴ Kırım tahtına aynı yıl içinde Adil Giray arandı. ²²⁵

10. DOĞU AVRUPA'DA RUS ÜSTÜNLÜĞÜNÜN BAŞLAMASI

Adil Giray Han'ın tahta geçişinin ilk yılında vukubulan harici gelişmeler, Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti açısından büyük ehemmiyet taşımaktadır. Lehistan ve Rusya, uzun yıllar devam eden yıpratıcı savaşlar sonunda 13 yıllık bir antlaşma ile sulh yaptılar (1667). Antlaşmaya göre Zaporyo Kozakları (Batı Kozakları) Lehistan'da kalıyor, Dnyeper'in doğusu burada yaşayan Kozak ahalisi ile Rusya'ya bırakılıyor, bundan başka iki devlet birbirine Kırım'a karşı ittifak içinde olmayı vadediyordu. Bu antlaşmayla iki devlet arasında paylaşılan Kozak ahalisi, Osmanlı hakimiyetinde

II. Bayezid'in Kırım Hanı Mengli Giray'ı kabulü

yaşayanlar da göz önünde bulundurulduğunda üç parçaya taksim edilmiş oluyordu. Osmanlı hakimiyetinde bulunan Kozaklar, hatman Doroshenko'ya tabi idiler. Mezkûr antlaşma ile Lehistan-Rusya ittifakı içinde yer alan diğer Kozak hatmanı Serko ise O'nun rakibi idi. Kırım Hanlığı, yüzyılın ikinci yarısından itibaren Lehistan-Rusya savaşlarından azami derecede istifade etmiş, bu iki gücün hanlık üzerindeki baskısı bu yüzden gerçek manada hissedilmemişti. 1667 antlaşmasına göre ise iki amansız rakip olan Lehistan ve Rusya müttefik oluyorlardı. Bu bakımdan, Adil Giray ve sonrası dönem, Kırım Hanlığı açısından hiç te kolay olmayacaktır. Lehistan cephesinde rahatlayan Ruslar, bu tarihlerden itibaren artık Osmanlı himayesindeki Kırım'a saldırmaya cüret edeceklerdir.

Bu antlaşmadan rahatsız olan Osmanlı Devleti, önce Lehistan'ı sindirdikten sonra Rusya üzerine yürümeyi tercih etti. Kırım hanının kontrolünde Tatar ve Kozak kuvvetleri muhtemelen 1667 yılında Polonya ordusunu

büyük bir bozguna uğrattıp komutanlarını esir aldı. Buna misilleme olarak hatman Serko liderliğinde yapılan saldırıda ise Kırım akıncıları şiddetli bir mağlubiyete uğrattıldı. Adil Giray, Osmanlı himayesinde Kırım-Kozak ittifakının gereklerinin aksine²²⁶ müttefik Kozak ahalisinin topraklarının yağmalanmasına müsaade edince sultanın tepkisine müncer oldu ve azledildi.²²⁷ Yerine, Selim Giray I. Atandı (Nisan 1670).²²⁸

Selim Giray Han, cülus eder etmez Kabartaylar üzerine sefere çıktı. Sefer nihayete ermeden Mehmed IV. Komutasında Lehistan üzerine yapılan sefere çağrıldı (1670).²²⁹ Osmanlı ordusunun Kamanıçe'yi kuşattığı sırada Kırım hanının orduya iltihakı merasimle kabul edildi. Kamanıçe'nin fethi (27 Ağustos 1672) ve sonrası vukuatta Kırım akıncı güçlerinin rolü büyüktü. Savaş sonunda Podolya Lehistan'dan Osmanlı hakimiyetine geçiyor, Lehistan'ın Kozaklar üzerinde son yıllarda kurmuş bulunduğu hakimiyet ortadan kalkıyor, Lehistan'ın Kırım Hanlığı'na ödediği yıllık ananevi vergi muhafaza ediliyordu.²³⁰

Osmanlı Devleti, Lehistan üzerinde nüfuzunu kurduktan sonra Rusya üzerine yöneldi (1674).²³¹ Kırım hanının Osmanlı himayesinde ki Kozak hatmanı Doroshenko ile ittifakını sıkılaştırması sağlanarak Kozak lideri Kırım askeri gücü ile desteklendi. Doroshenko, Rusya üzerine yıpratıcı bir sefer düzenledi. Müteakiben, Dnyeper'in doğusunda büyük katliam gerçekleştirdi. Mezku Kozak liderininin yağma, katliam ve tahribata yönelik hareketi, arkasındaki desteğin kaybolmasına ve Rus yanlısı grupların güçlenmesine sebep oldu. Ruslar, onu Çehrin'de kuşatarak esir ettiler (1675). Doroshenko, hatmanlıktan vezgeçmek şartıyla hürriyetine kavuşabilirdi, ancak aynı yıl içinde öldü.

Merkezleri Çehrin'in Ruslar eline geçmesi ve Doroshenko'nun ölümü ile Osmanlı yanlısı Kozaklar da Rus himayesine girmiş oluyordu ki, bunun kabulü, Ukrayna'nın elden çıkmasına göz yummak demektir. Osmanlı hükümeti atadığı yeni ataman Hemilnitski'yi vezir Şişman İbrahim Paşa ve Selim Giray Han nezaretinde Ukrayna'ya gönderdi.²³² Osmanlı-Kırım kuvvetleri, öncelikle evvelki antlaşma şartlarına mugayir davrandığı müşahade edilen Lehistan'ı uyarıp gerekli garantiyi aldıktan sonra²³³ Ruslar elindeki Çehrin'e hareket etti. Serdar İbrahim Paşa ve Selim Giray Han'ın yürüttüğü ve Ruslara karşı Osmanlıların ilk seferi olan bu mühim harekette Osmanlı ve Kırım kuvvetleri üç tarafı batakliklarla çevrili olan kaleyi alamadıkları gibi, yardıma gelen Rus kuvvetleri karşısında tutunamayarak muhasarayı kaldırdılar. Muvaffakiyetsizlik hem Kırım hanı hem de serdarın azline sebep oldu.²³⁴ Selim Giray'ın yerine Murad Giray atandı (Mart 1677).²³⁵

Çehrin'in alınamaması İstanbul'da umumî bir memnuniyetsizlik yaratmış, harekâtın durdurulması halinde Rusların bölge üzerinde ki üstünlüğünün kabul edilmesi gibi bir vaziyet hasıl olmuştu. Osmanlı Devleti, 1678'de Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa kumandasında tekrar Çehrin üzerine yürümüştür. Osmanlı ve Kırım kuvvetleri Çehrin'e üç konak mesafede buluştular. Hatman Hemilnitski de ittifak içinde idi. Kırım ve Osmanlı kuvvetleri büyük güçlükler içinde, zaman zaman yardıma gelen Rus kuvvetleri tarafından hezimet uğrama tehlikesi geçirmelerine rağmen Çehrin'i fetih ettiler (12 Ağustos 1678). Kalede bulunan 30.000 muhafız imha edildi.²³⁶

Murad Giray, Kırım Yarımadası'nın doğu yakasında Ruslar tarafından yapılmış olan istihkamlar üzerine şiddetli akınlar düzenleyerek bunları yıktı. Tıman ve civarında ki kaleleri yeniden tahkim etti.²³⁷ Murad Giray'ın uyarısı üzerine Rusya'ya karşı yeni bir harb müzakeresi yapılmış, padişahın Edirne'ye hareketi üzerine meselenin ciddiyetini anlayan Rus çarı, Murad Giray vasıtası ile sulha razı olmuştur (13 Şubat 1681).²³⁸

Osmanlı Devleti Rusya ile sulh aktettikten sonra yönünü Avusturya üzerine çevirmiş, meşhur Viyana kuşatması vukubulmuş, muhasaranın muvaffakiyetsizliğinden Murad Giray sorumlu tutularak²³⁹ azledilmiş, yerine Hacı Giray II. tayin edilmiştir (Kasım 1683).²⁴⁰ Murad Giray zamanında Ruslar artık Osmanlı ile ilişkilerinde Kırım'ın aracılığını tanımamış, direkt temasa geçmişlerdir.²⁴¹

Viyana kuşatması sırasında kahramanca mücadelesi ile ünlü olan Hacı Giray II., bir yıllık iktidarı sırasında

Lehistan'ın Besarabya'yı işgaline karşı koymuş, İsmail geçidi yakınlarında onlarla muharebe etmiştir. Seyyid Mehmed Rıza'nın uzun uzun alattığı dahili mücadeleler, entrikalar ve kabile güçlerinin hoşnutsuzluğu gibi sebeplerden azledilmiş, yerine tekrar Selim Giray Han I. atanmıştır (Haziran 1683).²⁴²

11. KIRIM ÜZERİNDE RUS KISKACI

Viyana bozgununun yaşandığı 1683 tarihi, Osmanlı Devleti için olduğu kadar Kırım Hanlığı için de bir dönüm noktasıdır. Osmanlı güç dengeleri içinde birinci konumda olmaktan çıkıyor, Macaristan'dan Belgrad'a kadar olan topraklarını kaybediyor, Rusya Doğu Avrupa'nın en üstün gücü haline geliyordu. Rusya bu tarihten önce Çehrin'de Osmanlı karşısındaki gücünü tecrübe etmişti. Merzifonlu'ya yenilse bile bunu muvaffakiyet sayabilecek gerekçeleri mevcuttu. Artık Osmanlı'dan çekinmiyor, savaşı göze alabiliyordu. Kuruluşundan itibaren önce Altınordu, Sonra Osmanlı'ya karşı güttüğü

Rodos, Cambek Giray Han Türbesi, (1636)
(Nusret Çam, Yunanistan'daki Türk Eserleri)

dengeli ve ikiye bölünmüş politika yerini alenî yayılma stratejisine bırakmıştır. Rusya, Lehistan üzerinde üstünlüğünü kabul ettirerek sulh yapmış, Ukrayna'yı kendine bağlamış, burada şimdiye kadar Lehistan-Osmanlı ve Kırım Hanlığı tarafından teşkil edilmiş bulunan dengeleri kendi lehine çevirmiştir.

Bütün araştırmamızın hülasasını teşkil eden tespiti-mizi bir iki cümle ile dile getirmenin zamanı gelmiş bulunuyor: Kırım Hanlığı daha kuruluşundan itibaren Pax-Ottomana'nın bir parçası idi. Haşmetli devirleri kadar zafiyetleri de Pax-Ottomana'ya göre şekillenmişti. Demek ki, Pax-Ottomana var olduğu sürece Kırım Hanlığı yaşayabilirdi. 1683'ten itibaren büyük bir darbe yiyen Pax-Ottomana tedricen eridikçe Kırım Hanlığı'nın mevcudiyetini mümkün kılan şartlar da ortadan kalkıyordu.

Viyana bozgunundan sonra Osmanlı Devleti'ne karşı Avusturya, Lehistan ve Venedik'den mürekkep Kutsal Haçlı İttifakı teşkil edildi (1684). 1696'da bu ittifaka Rusya da katıldı. Kırım Hanlığı Osmanlı'nın yanında bütün cepelerde yer almakla beraber, bilhassa Lehistan ve Rusya cephelerini bizzat omuzladı.²⁴³

Selim Giray I.'in Avusturya cephesinde bulunmasından (1686-1687)²⁴⁴ istifade eden Ruslar, hakimiyetleri altındaki Kozak lideri Mazeppa ile Kırım'a 50.000 kişilik bir ordu ile saldırdılar (1687).²⁴⁵ Oçakof (Özi) ve civarı yağmalanarak pek çok Kırımlı esir edildi. Rus Prensi Galitzin yine Mazeppa ile müttefiklik Perkop'a kadar ilerledi.²⁴⁶ Avusturya cephesine katılması emredilen ve bu sırada Sofya'da bulunan Selim Giray'ın bu durumda Kırım'da kalarak gaileyi defetmesi uygun görüldü. Ruslarla ve müttefikleriyle şiddetli savaşlar yapıldı. Ruslar kesin olarak mağlub edildi.²⁴⁷

Selim Giray, 1689'da Yeğen Osman Paşa galesi ve başka siyasî meselelerle boğuşmaktan zayıflamış bulunan merkezde aleyhine çevrilebilecek entrikaları yok etmek ve merkezin sorunlarının halledilmesinde yardımcı olmak maksadı ile İstanbul'a gelmek arzusunda olduğunu bildirdi. İsteği kabul edildi. Selim Giray'ın gelişi, Yeğen Osman Paşa meselesinin halledilmesi hususunda müsbet tesirlerini derhal gösterdi. Han'ın otoritesi ile moral bulan hükümet erkani kararlılık göstererek bu gileyi defetti.²⁴⁸

Selim Giray, müteakip yıllarını büyük bir hızla devam eden Avusturya cephesi savaşlarında geçirdi. 1690'da yilancık denen hastalığı dolayısıyla savaşa bizzat gelemeyince Kalgay Devlet Giray'ı gönderdi.²⁴⁹ Nureddinlik makamında bulunan oğlu Azimet Giray'ın vefatından çok müteessir oldu. Tahttan feragat ile hacca varmak isteğini İstanbul'a bildirdi. Arzusu İstanbul ta-

rafından kabul edildi. Yerine Saadet Giray II. atandı (Mart 1691).²⁵⁰

Saadet Giray da devam etmekte olan Avusturya cephesine çağrıldı. Osmanlı kuvvetlerinin mağlubiyetinde Kırım hanının cepheye geç vasil olmasının etkisi görüldü. Bir rivayete göre ise, yağma ve çapula alışkın Kırım akıncılarına şiddetle müdahale etmesi Kırım ordu ümerası arasında huzursuzluk yaratmış, azledilmesi için merkeze arzlar sunulmuş, bu iddiaları dikkate alan İstanbul, Saadet Giray'ı azlederek yerine Safa Giray'ı atamıştır (Aralık 1691).²⁵¹

Kırım hanları, sürekli müdahalelerle artık orduya hükmedemez olmuşlardır. Safa Giray'ın başına gelen, bu nevi bir vaziyetti. Batı cephesine hareket etme emri almış bulunan Safa Giray'ın ordusu onu terketmişti.²⁵² Birkaç aylık iktidarı azledilmek suretiyle son bulmuş, yerine Selim Giray I. (üçüncü hanlığı) atanmıştır (Ekim 1692).²⁵³ Bu dönemde iyice müşahade edildiği üzere, Kırım hanlarının nasb ve azilleri Kırım nokta-i nazarından değil, ya Osmanlı dış siyaseti, ya da Kırım ümerası ile Osmanlı sarayının ortaklaşa tatbik ettiği entrikalar çerçevesinde yürütülüyordu. Bu kez gerçekleşen azilde Avusturya cephesinde alınan vahim neticelerin etkili olduğu kesindir.

Balkanlardan Macaristan'a açılan kapı olan ve Edirne'ye kadar olan sahayı kontrol eden mühim mevki Belgrad kuşatma altında idi. Selim Giray derhal cepheye çağırıldı ve 1693'te Orduya iltihak etti. Belgrad'ın muhasaradan kurtarılmasında büyük tesiri oldu. Han'ın maiyyetinde bulunan Şehbaz Giray, Lehli-lerle Kaniçe yakınlarında şiddetli savaşlar yaptı.²⁵⁴ Eylül 1695'te tekrar

cepheye çağırıldığında Lugos, Nissa, Behin kalelerinin fethinde aktif görev aldı. Avusturya generali Frederick Veterani'nin öldüğü, ordusunun imha edildiği büyük Lippa muharebesinde de önemli rol oynadı.

Kırım hanının cephede bulunduğu 1693-1695 yıllarında Kırım ve hinterlandında yerli Kırım güçleri ile Kozaklar arasında şiddetli savaşlar cereyan ediyordu. Kozak yağma ve çapul hareketi Perkop'a kadar uzandı.²⁵⁵ Ruslar Azak Kalesi'ne 1595'te saldırdıysa da alamadılar. 1696'da II. Mustafa'nın batı seferine çıktığı sırada Çar Petro'nun Azak'a yeni bir muhasara hazırlığı içinde olduğu haberi üzerine Kırım hanının yerinde kalması, batı cephesine oğullarından birini göndermesi bildirildi.²⁵⁶ Selim Giray I.'in Kırım'da bırakılması isabetli olmuş, ilk muhasarada Ruslar mağlub edilmiştir.²⁵⁷ Ruslar aynı yıl içinde gerçekleştirdikleri ikinci kuşatmada Azak'ı zaptettiler (6 Ağustos 1696).²⁵⁸ Petro, Kerç Boğazı'nı kontrol etmek üzere yeni kaleler ve donanma inşa etti. Taman Rusların eline geçmiş, Kefe başta olmak üzere bütün Kırım sahilleri Rus tehdidi altında kalmıştı.²⁵⁹

Kırım-Bahçesaray Han Sarayı Avlusu, camii ve minarelerin görünüşü

Bu buhranlı devrede iyice yorulan ve bunalan Selim Giray I., kendi isteği ile tahttan vazgeçti. Yerine Devlet Giray II. Atandı (Ocak 1699).²⁶⁰ Azak'ın kaybı,²⁶¹ Osmanlı Devleti olduğu kadar Kırım Hanlığı açısından da bir dönüm noktasıdır; zira, Ruslar artık içdenizlere resmen inmiş, Osmanlı'nın kuzeydoğu ve kuzeybatı Kafkasya ile olan irtibatını kesmiş, ayrıca, doğrudan Kırım'ı tehdit eder olmuşlardır. Osmanlı'nın Azak'ı kaybetmesi, Kırım'dan Astarhan'a kadar olan sahada yaşayan ve Kırım Hanlığı'nın asker kaynağını teşkil eden kabilelerin Osmanlı'dan ümidlerini keserek Rusya'ya dönmelerine de sebep olmuştur. Bu durum, bizzat Kırım Hanlığı'nın iç kabile ümerasının da artık Ruslara karşı temkinli olmasına neden olmuştur. Diğer yandan, Kırım'da bitmek bilmeyen dahili kabile mücadelelerinin de hızlanmasına yol açmıştır. Devlet Giray II., iktidarının büyük kısmını bu dahili mücadeleleri yatıştırma çabası içinde geçirmiştir. Kardeşi Kaplan Giray, isyan halinde olan Çerkezler üzerine gönderilmiştir. Kalgaylık ve Nureddinlik mansıpları yüzünden birbirine düşen prensler, hanlığın rakibi olan Nogay kabilelerine sığındılar.²⁶² Devlet Giray II. vekayiiinde gözönünde bulundurulması gereken diğer husus, 1700 İstanbul antlaşmasının ortaya çıkardığı konjunktürde Osmanlı ve Kırım siyasetinin büyük tezathat göstermesidir. Osmanlı Ruslarla imzalanan sulhu muhafaza etmeye çalışırken, Kırım'ın dahili ve haricindeki bütün muhalif etnik unsurları kendi yanına almaktan başka bölgenin önemli güçlerinden biri olan Kozaklardan istifadeyle fiili işgal hareketine Giren Rusların faaliyetlerinden Rahatsız olan Devlet Giray Osmanlı'yı sert bir şekilde ikaz ediyor, Kırım'ın can düşmanı olan Potkalı Kozaklarının Kırım'ın yanıbaşında kaleler inşa ederek Kırım'ı vurmaya hazırlanmalarını, Rusların Karadeniz'de donanma inşa ettiklerini bildiriyor ve tedbir alınmasını istiyordu. Raşid bu vekayii nakle ederken, resmi bir tarihçi sıfatıyla Devlet Giray Han'ın şikâyetlerinin yersiz olduğunu, ima etmektedir.²⁶³ Diğer yandan, yine Raşid'e göre bu dönemde Kırım dahili ve harici isyanlar içinde bulunmakta, Rusların güdümünde ki Nogayların şekavetlerinden Kırım hanı Bahçesaray'a bile gitmeye cesaret edemeyince Nogay ülkesine sığınmak zorunda kalmakta, Kefe müftüsü bu şartlar muvacehesinde Nogayların kâfir ahkâmına göre yargılanıp cezalandırılacakları hususunda fetva vermektedir.²⁶⁴ Hanlık'ta dahili asayiş tamamen bozulunca, artık ata binemeyecek kadar yaşlanmış bulunan Selim Giray I.'e müracaat edildi. Devlet Giray II., azledilerek yerine Selim Giray I. atandı (dördüncü hanlığı, Aralık 1702).²⁶⁵

Selim Giray Han, Kırım hanlarının en büyüklerindedir. Sultan Mehmed IV., Süleyman II., Ahmed II., Mustafa II. ve Ahmed III. Devirlerinde Osmanlı ordularının en kritik anlarında destanî başarılar göstermiş, Osmanlı sarayında büyük hürmet ve taktir kazanmıştır.²⁶⁶

O'nun kazandığı yüksek itibar karşısında, Osmanlı Devleti'nin Viyana bozgunu ve sonrasında hızla itibar kaybettiği bir sırada hanedanlığın İstanbul'dan Kırım'a geçebileceği endişeleri hasıl olmuştur.²⁶⁷

Bu büyük tecrübe bile Rusların Azak'a inmelerini, Kırım Yarımadası'nın dört tarafını güçlü kalelerle tahkim etmesini engelleyememiştir; zira, Osmanlı Devleti, bu sıralarda gücünü batı cephesinde tüketiyordu. Selim Giray I. 22 Aralık 1704'te vefat etti.²⁶⁸ Hanlığa Kapıkulu Ocağı'ndan Abdülbaki Efendi, Şirinlerin emiri Murtaza Mirza ve Kırım ulemasından Abdülaziz Efendi'nin riyasetindeki murahhas heyetinin reyile Gazi Giray III. atandı (30 Aralık 1704).²⁶⁹

Ruslar karşısında mağlubiyeti tescil edilmiş bulunan Osmanlı Devleti'nin Kırım'ın iç dengeleri için hayati olan otoriteyi temin edememesi, doğu hinterlandında her zaman Kırım'ın hem güç kaynağı, hem de problemleri yaratan Nogayların dezenteegrasyon sürecine girmelerine yol açmıştır. Gazi Giray, isyan eden Nogay ve Çerkez kabilelerine karşı başarısız oldu. Bu durumun Rusların yayılmasını hızlandırdığı açıktı.²⁷⁰ İstanbul'daki entrikacılar için bulunmaz fırsat teşkil eden bu vaziyet değerlendirildi.

Gazi Giray III., Han ağası Mustafa Ağa'nın Yusuf Paşa'ya verdiği rüşvet ve Yusuf Paşa'nın İstanbul nezdinde girişimi ile azledilerek yerine Kaplan Giray I. atandı (Mart 1707).²⁷¹

Han azilleriyle iyice güç kaybına uğrayan Kırım Hanlığı, doğu ve batı hinterlandındaki hakimiyetini iyice kaybetmeye başladı. Gazi Giray III. devrinde başlayan isyanlar yayılarak devam etti. Kaplan Giray I. kendini Kabartaylar, Çerkezler ve diğer Kafkas toplulukları ile Kefe ve bizzat hanlığın içinden çıkan güçlerden müteşekkil büyük bir ittifak karşısında buldu.²⁷² Bu güçlü ittifak ile Kabartay hududunda vukubulan ve pek çok ümeranın şehid olmasına sebep olan hezimetten kabahatli bulunarak azledildi. Yerine Rodos'ta mukim bulunan Devlet Giray II. atandı (ikinci atanması) (13 Aralık 1708).²⁷³

Devlet Giray II, Prut muharebesinde (1711) Rus çarına karşı Osmanlı ordusunun yanında muvaffakiyetle mücadele etti. Osmanlı Devleti'nin Ruslar karşısında yakaladığı tarihi fırsatı Baltacı Mehmed Paşa'nın ehli-yetsizliği yüzünden kaçırmıştı ve en fazla müteessir olanlardan birisi de o idi. Devlet Giray II., Baltacı'nın cezalandırılmasında ısrar etti.²⁷⁴ Rusya'nın zayıfladığı bir anda en büyük arzusu, Prut Savaşı'nın devamı niteliğinde harekâtın sürdürülmesi idi. Poltava'da Ruslara yenilerek Osmanlı'ya sığınmış bulunan İsveç kralı Charles'ın memleketine gönderilmesi Devlet Giray'a tevdi olunmuş, O'na memleketine kadar refakat etmesi istenmişti. Yol masraflarının da Kırım hanınca karşılanması-

Kırım-Bahçesaray, Han Saray giriş kapısı

nın istenmesi Kırım hanının rahatsızlığını mucip olmuş, Devlet Giray İsveç kralına Dnyester'e kadar eşlik ettikten sonra ondan ayrılmıştı.²⁷⁵ Bu hususta ki şikâyetler İstanbul'a ulaştınca azledildi. Yerine Kaplan Giray I. (ikinci hanlığı) atandı (27 Mart 1713).²⁷⁶

Kaplan Giray I., 1716'da vukubulan Avusturya seferine katılma emrini almıştı. Bu seferin sonucunu belirleyen Varadin muharebesinde (Ağustos 1716) Osmanlı ordusu feci bir mağlubiyete uğramıştı.²⁷⁷ Kırım hanının Avusturya seferine geç vusulünün akıbetinde etkili olduğu ileri sürülerek azledildi (Ekim 1716). Yerine Kara Devlet Giray atandı (Kasım 1716). Aslında Kırım hanı bu sefere zamanında katılmıştı.²⁷⁸ Azil ve atamanın asıl sebebi, Kara Devlet Giray'ın sefer için külliyetli ordu toplamayı vaad etmesi idi.²⁷⁹

Kara Devlet Giray, Selim Giray Han I.'in evlâdı değildi.²⁸⁰ Selim Giray'ın güçlü şahsında teessüs etmiş bulunan veraset geleneği, Kara Devlet Giray'ın Kırım ümerası içinde benimsenmesini imkânsız kılmıştı.²⁸¹ Osmanlı'nın batı seferi için gerekli orduyu kurmak üzere Kırım'a döndüğü sırada ordu ümerası arasında hasıl olan huzursuzluk had safhaya ulaştı. Artık kontrol edilemez olmaya yüz tutmuş bulunan dahili kargaşayı dikkate alan İstanbul, O'nu azlederek Saadet Giray III.'ü atadı (Şubat 1717).²⁸²

Osmanlı ordusu batı cephesinde mağlub olmuş, Pasarofça sulhunu imzalamıştı (21 Temmuz 1718).²⁸³ Lale Devri'nin başlangıcı olan bu tarihten itibaren, Saray sulhu korumaya azimli idi. Kırım Hanlığı'nın da buna uyması zaruri idi. Dahili ve harici meselelerde hakimiyetini kaybetmiş bulunan hanlık, bu siyasetin gereklerini yerine getirmekte zorlandı. Kırım Hanlığı'na da isyan halinde olan mirzalar ve Nogayların yaptığı akınlarla ilgili şikâyetler İstanbul'a ulaştı (1718). Saadet Giray III., 1720'de Kafkasya üzerine sefere çıktı. Maksadı hinterlandı kontrol altına almaktı. Ancak orada esir edildi.²⁸⁴ Esareten kurtulup tahtına döndüğünde hanlığın iç dengeleri artık onun aleyhinde idi. Şirin ümerası ve onlara tabi ayan-ı memleketin hoşnutsuzluğu karşısında Osmanlı Devleti'nin han lehine girişimleri de Han'ın mevkiini koruması için yeterli olmadı. Saadet Giray III., Şirinlerin baskısı ile tahttan uzaklaştırıldı (Ağustos-Eylül 1724). Hanlığa Mengli Giray II. atandı (Eylül 1724).²⁸⁵

Mengli Giray II., İstanbul'dan tayini sırasında artık İstanbul'un kontrolünden çıkmış bulunan Şirinleri safdışı etmek için kesin emir almıştı. Görevi, Şirin kabile beyleri arasında ki bağları keserek dağılmalarını sağlamaktı. Bu doğrultuda giriştiği icraatında karşısında en büyük rakib Şirin ümerası arasında büyük otorite sahibi olan Can Timur oldu. Han, Can Timur ve destekçilerini başarılı bir şekilde safdışı ederek Şirinlerin dahili siyasette ki nüfuzunu azalttı. Mengli Giray tahta geçtiğin-

de Osmanlı Devleti İran muharebeleri ile meşgul idi. İstenilen miktarda akıncıyı oraya sevkettikten sonra Bucak taraflarında isyan eden Adil Giray gailisini yatıştırmış, başarılı icraatıyla dahilde sükuneti sağlamıştı. Kafkasya'da Nogay ve Çerkezler üzerine gerçekleştirdiği başarılı seferleriyle hakimiyetini kabul ettirmişti.²⁸⁶ Mengli Giray II.'nin Hanlığı düzene sokmaya başladığı sırada Patrona Halil İsyanı vuku buldu. İsyanının elebaşlarının padişahı keyfi isteklerine icbarı meyânında²⁸⁷ azledilerek yerine Kaplan Giray I. üçüncü kez atandı (Ekim 1730).²⁸⁸

Osmanlı Devleti'nin Patrona İsyanı gailisiyle zayıflamasını fırsat bilen İran, doğudan istilâya başladı. Osmanlı orduları İran cephesinde başarılı olamadılar. 1733'te Kaplan Giray İran cephesine katılma emri aldı. Kaplan Giray I., Çerkez Kumuk, Kabartay, Dağıstan topluluklarının beyleri ile kurduğu temaslarla onları İran harekâtında ittifaka dahil etti. Kafkasya üzerinden Derbent'e inerken, Kafkas topluluklarının Kırım-Osmanlı ittifakı içinde yer almasından rahatsız olan²⁸⁹ Rusların engeli ile karşılaştı.²⁹⁰ Kaplan Giray 1147/1734 yılında Osmanlı-İran muharebelerinde yer almak üzere cephede iken İstanbul'a Nadir Şah'la ilgili müzakereler için yollandı. Osmanlı Devleti'nin bütün gücü ile İran cephesinde bulunduğu, Kırım hanının cephede olduğu bu dönemde Avusturya ile ittifak akdeden Rusya, Azak üzerinden Kırım Yarımadası'na doğru büyük bir harekât başlattı. Bir ara Rusların eline geçen, Prut zaferinden sonra tekrar elde edilen Azak'ın Rusların işgaline uğraması, İstanbul'da şaşkınlık yarattı.

Kırım, Hanlar Sarayı

Osmanlı Devleti Ruslarla savaşa karar verdi. Kırım hanının Azak'ın yardımına koşmasına imkân yoktu; zira, bizzat başkent Bahçesaray muhasara altında idi. Rus kuvvetlerini Or Kapı'da karşılayan Kırım hanı muvaffak olamadı. Ruslar, Kırım'ı istilâ ile merkez Bahçesaray, Gözleve ve Akmescit şehirlerini ateşe verdiler. Burada yüzyılların eseri olan umran, Selim Giray I'ın kurmuş olduğu zengin kütüphane dahil yok edildi.

Ruslar, bu istila sonunda Kırım'da kalmadılar. Kırım'ı baştan başa yakıp yıktıktan sonra çekildiler; zira, henüz Ukrayna meselesi ile meşguldüler.²⁹¹ Bu istilâ, Kırım Hanlığı'nın mezkûr tarihe kadar karşılaştığı en büyük felâkettir. Artık Rusları durduracak gücün kalmadığı ortaya çıkmış, Rusların gerekli hazırlığı yaptıktan sonra burada kalıcı istilâyı başarabilecekleri anlaşılıyordu.

Nikris illetine duçar olan Kaplan Giray I., bu istilânın defedilmesinde etkili olamadığı kanaatiyle azlolunup yerine Fetih Giray tayin edildi (Ağustos 1736).²⁹² Merkez, tahrip edilen Bahçesaray'dan Karasubazar'a taşındı. Fetih Giray, Rusya'dan öç almak maksadı ile Os-

manlı birliklerinin desteğinde büyük hasarla neticelenen başarılı bir akın düzenledi. Ruslar buna şiddetle cevap verdiler. Bu kez prens Galitzin kumandasında Kırım'a giren Ruslar, yeni merkez Karasubazar'ı da tahrip ettiler. Kuzeydoğu sınırında ki Azak gibi Yarımada'nın kuzeybatı sınırında en mühim seddi teşkil eden Özi Kalesi düştü. Bu başarısızlık Kırım hanıyla beraber Osmanlı sadrazamının da azline yol açtı.²⁹³ Bu gelişmelerle beraber, Fetih Giray'ın yerine Mengli Giray II. ikinci kez tayin edildi (Ağustos sonu 1737)²⁹⁴

Mengli Giray II.'nin tahta geçtiği sırada Osmanlıların Özi'yi istirdat faaliyeti devam ediyordu. Kırım Han'ı, beklenmekte olan Rus kuşatmasını, yeniden tahkim edilmiş bulunan Perekop'ta bekliyordu. Rus generali Laski, kurnazca bir planla hareketini Yarımada'nın kuzeydoğusunda yarı bataklık ince dil halinde uzanan Sıvaş tesmiye edilen alan üzerinden kurduğu köprüden hareketle Arabat mevkiinden Kırım'a girdi. Karasubazar'ı bir kez daha tahrip eden Ruslar geriye, Ukrayna'daki karargâhlarına çekildiler (1738). Mengli Giray II., Ukrayna'da bulunan Ruslar üzerine başarısız bir harekât gerçekleştirdi. Ruslar buna da sert karşılık verdiler. Kırım'a girerek tahrip ettiler. Büyük umran beldesi Kırım, artık bir çölden farksızdı.²⁹⁵ Bu savaşlardan yorgun ve bitkin Mengli Giray II., strateji gereği Rusların Ukrayna'ya çekilmelerini kendi başarısı addederek Ruslarla barışın uygun olacağını telkin ediyordu. Avusturya'nın sulha razı olması, Fransa'nın tavassutu ile Rusların da ikna edilmesiyle sulh yapıldı. Oysa Kırım'ın kapısı Azak Rusların elindeydi.²⁹⁶ Mengli Giray II.'nin vefatı üzerine (30 Aralık 1739) hanlığa Selâmet Giray II. getirildi (Şubat 1740).²⁹⁷

Avusturya ve Rusya ceplerinde sulh yapılmış, sıra sulh şartlarının tatbikine gelmişti. Ruslar, Selâmet Giray II.'nin antlaşma şartlarına mugayir hareketle esirleri iade etmediğini İstanbul'a şikâyet ettiler. Sulhu korumak gayreti içinde olan Osmanlı, Selâmet Giray II.'yi azlederek Selim Giray II.'yi Atadı (Ekim 1743)²⁹⁸

Selim Giray II. Kırım tahtına geçtiği sırada Osmanlı Devleti İran'a savaş ilan etmişti. 1746'ya kadar süren İran-Osmanlı muharebelerinde Selim Giray II. muvaffakiyetle savaştı. 1743'te İstanbul'da başgösteren kıtlıkta zahire sevkiyle başkentini imdadına koştu. İstanbul nezdinde itibarını muhafaza eden ender hanlardan birisi oldu. Saray'ın büyük teveccühüne mazhar olup yüklü hediyelerle taltif edildi. İşyan eden kalgay Şahin Giray'a karşı şiddetle mücadele ederek mağlub etti. Şahin Giray Lehistan'a sığındı.²⁹⁹ Selim Giray II. 18 Haziran 1748'de vefat etti. Hanlığa Arslan Giray I. (birinci hanlığı) atandı.³⁰⁰

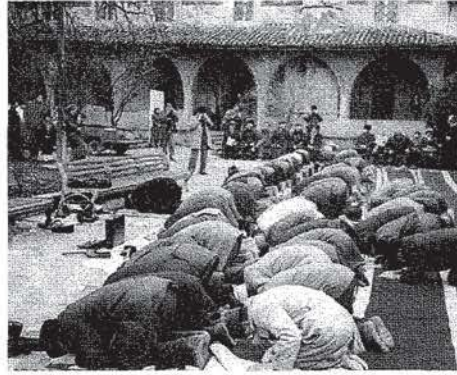
Kırım hanlarının ortalama hükûmet süreleri bakımından uzunca bir süre iktidarda kalmayı başaran Arslan Giray I. zamanı, Ruslar tarafından yakıp yıkılan Kırım'ın yeniden imârî faaliyetiyle geçti. Bahçesaray'da yeni bir medrese inşa edildi. Arabat Kalesi onarıldı. İmar ve inşa faaliyetleriyle hanlığın batı ve güney kanadı yeniden hayatiyet kazandı. Arslan Giray I., saray müntesibi Kırımlı Rıza Efendi'nin girişimiyle azledilip yerine Halim Giray Atandı (Şubat-Mart 1756).³⁰¹

Gençliği Rumeli de geçen Halim Giray, dahili meselelere vakıf değildi. Nogayların ödemekle yükümlü oldukları vergileri hesapsızca yükseltmesi ve bunların liderlerinin iç dengelere dikkat etmeksizin değiştirilmesi, isyanlara sebep oldu. İsyancılar sert bir şekilde bastırma girişimi ters etki göstererek ayaklanmanın büyümesine sebep oldu (1757). Bu arada İstanbul'da başlayan kıtlık Kırım hanından yardım istenmesine yol açmış, Nogaylarda bol miktarda zahire bulunduğu haber alınması üzerine temin etmeleri istenmişti. Nogaylar bunu reddince savaş yoğunlaştı. Kırım güçleri Nogaylara mağlub olarak Bahçesaray'a sığındı.

Bu vaziyet umumen Kırım kabile güçlerinin çözülmesi tehlikesini doğurdu. Halim Giray azledilip yerine Kırım Giray (ilk hanlığı) atandı (Ekim 1758).³⁰² Halim Giray'ın azledilmesine yol açan Nogay isyanı alevlenmesinde Kırım Giray'ın da rolü olmuştu. İstanbul aslında Arslan Giray'ın atanmasına karar vermiş, ancak kabile güçlerinin kararlı muhalefeti karşısında Kırım

Giray atanmıştı.³⁰³ Bu suretle İstanbul'un tasvibi haricinde Kırım tahtına geçmiş bulunan yeni han, kendisini hiçbir zaman emniyette hissetmemiş, Besarabya'daki karargâhından ayrılmamıştır. Kırım Giray, Kozak istilâsına karşı başarı ile mücadele etti (1760). Arslan Giray'ın muhalefeti onu zayıflatan en önemli unsurdu. Rusya, Avusturya ve Prusya ile aktif siyaset uyguladığı batılı araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Kırım Hanı'nın Frederick ile iyi ilişkiler içinde bulunması İstanbul nezdinde hoş karşılanmamıştır. İstanbul onu bazı müzakerelerde bulunmak üzere merkeze çağırınca evvela azledilme endişesi ile gitmedi.³⁰⁴ Merkezin ısrarı üzerine, maiyetinin uyarılarına rağmen 1764'te İstanbul'a vardığında azledilip yerine Selim Giray III. (ilk hanlığı) atandı (Ağustos 1764).³⁰⁵

Selim Giray III., artık vakıa haline gelmiş bulunan Rus üstünlüğünden rahatsız idi. Rusların Bahçesaray'da bir gözlemci heyeti bulundurmaları onu rahatsız ediyordu. Bu konuda Ruslara baskı yaptı. 1765'te bazı müzakerelerde bulunmak üzere İstanbul'a çağrıldığında vuku bulan görüşmelerde Rusların niyetleri üzerinde sarayı ikna edip fiili destek koparmaya çalıştı.³⁰⁶ Viyana mağlubiyetinden Karlofça'ya kadar büyük Haçlı ittifakı, on-

Kırım, ilk namaz SSCB'den ayrıldıktan sonra

dan sonra Avusturya, Rusya ve İran'la yaptığı savaşlarda yorgun düşen Osmanlı Devleti artık dünya politikasında aktif siyaset gütmekten vazgeçiyor, sulhu korumaya büyük gayret gösteriyordu.³⁰⁷ Kırım hanının niyetlerinden endişe edilerek azledilip yerine Arslan Giray (II. hanlığı) atandı (Mart 1767).³⁰⁸ Arslan Giray, Bahçesaray'da tahtına çıkmasından kısa bir süre sonra vefat etti (Mayıs-Haziran 1767). Kabile güçlerinin Kırım Giray oğlu Baht Giray'ı istemelerine rağmen³⁰⁹ hanlığa Maksud Giray (ilk hanlığı) atandı (Haziran 1767).³¹⁰

12. HANLIĞIN SÜKÛTU

Rusya'nın milletlerarası politikada ağırlığını iyice hissettirmesi, Lehistan'a pervasızca müdahale etmesi, Kırım Hanlığı'nın sınırlarına tecavüz etmesi ve bu hadeselerle başlayan muhaceretlerin doğurduğu tepkiler İstanbul'u zorluyor, savaş yanlısı grupları yatıştırmak zorlaşıyordu. İmparatorluğun gücünü iyi bilen Koca Ragıp Paşa, savaşın yıkım getireceğini en iyi bilenlerden idi. O'nun vefatı üzerine sadaret makamına gelen Muh-sinzâde Mehmet Paşa da Rusya karşısında Osmanlı'nın gücünü mukayese edebilecek tecrübeye sahip olup, savaşı engellemek için elinden gelen bütün gayerti göstermiştir. Bu büyük tecrübenin korkaklıkla itham edilerek azledilip yerine Mahir Hamza Paşa'nın tayin edilmesi, Osmanlı-Rus savaşına giden yolu açtı. Yapılan son müzakerelerde Rusya'ya harp ilan edildi (Ekim 1768). Osmanlı Devleti, hazırlık yapmadan büyük bir savaşa giriyordu.³¹¹

1768'de Osmanlı Devleti Ruslara ile muharebeye giriştiğinde Maksud Giray muharebe umuru için yeterli evsafa olmadığı düşüncesi ile azledilerek yerine Kırım Giray (ikinci hanlığı) tekrar atandı (Ekim 1768).³¹² Bu atama oldukça isabetliydi. Bu dönemde Kırım'da bulunup değerli hatırat bırakmış bulunan Baron de Tott'un verdiği bilgilere göre³¹³ Kırım Giray oldukça enerjik bir han idi. Cevdet Paşa da aynı görüştedir. Cevdet Paşa, "gerçekte yer ve gök götürmez askerle Rusya üzerine "yüründüğünü, ancak "disiplinsiz ve eğitimsiz" askerle disiplinli ve eğitilmiş" Rus askerlerine karşı başarılı olunamadığından bahisle, Kırım Giray hakkında şu tespitleri yapmaktadır: "Öte taraftan Kırım Giray Han Rus topraklarını çiğneyip talan etmiş, bir taraftan Osmanlı ordusundan birazı Özi suyunu geçerek Rusya'yı epeyce sıkıştırmıştı. Serdar'ı Ekrem ordusu da Hotin tarafına gelerek Turla ırmağına köprü kurup asker geçirerek ilerlemeğe başlamıştı. Bu haberler Petersburg'da korku ve dehşet uyandırarak az kalsın ihtilâle sebep olacaktı. Lâkin Kırım Giray ölünce yerine geçen, gevşekçe olmakla onun yerini tutamadığından ve o sene mevsimsiz yağıştan nehirler coşup taşınca Osmanlı

ordusu birkaç kısma ayrılıp parçalanmış ve mühimmatı kayıplara uğradığından, Ruslar bundan faydalanarak Osmanlı ordusunu Tuna'ya doğru epeyce kovaladılar. Böylece Prut yılından Ruslar Baltacı Mehmed Paşa'nın gafletiyile nasıl imha olmaktan kurtulmuşlarsa bu kere de Özi Irmağı'nın böyle vakitsiz taşması, Katerina'yı tehlikeyden kurtardı, diye bazı Avrupa tarih yazarları yazmıştır. Hele Kırım Giray'ın vefatından Ruslar çok istifade ettiler."³¹⁴

Kırım'ın mukadderatının tayin edildiği bu önemli savaşın kaderi, birtakım tabii hadiselerle beraber Kırım Giray'ın vefatından da etkilendi. Kırım Giray, Mart 1769'da vefat edince Kırım hanlığına Devlet Giray III. (ilk hanlığı) atandı.³¹⁵

Savaş bütün hızı ile sürmekte idi. Devlet Giray III., Hotin ve Boğdan savaşlarında ki muvaffakiyetsizliği üzerine azledilip yerine Kaplan Giray II. atandı (Ocak-Şubat 1770).³¹⁶

Kırım Bahçesaray Camii

Kaplan Giray II., 80.000 kişilik ordusuyla Osmanlı ordusuna iltihak etmek üzere Yaş'a hareket etti. Prut civarında önünü kesen Ruslarla kahramanca savaştı. Bir ay kadar süren muharebelerde mağlub oldu. Bender, İsmail ve Akkerman Ruslar eline geçti.³¹⁷ Bu gelişmeler üzerine han azledilip yerine Selim Giray III. (ikinci hanlığı) atandı (Kasım 1770).³¹⁸

İlkbahar 1185/1771-72' de Ruslar Kırım'ı istila ettiler. Vukubulan muharebelerde Osmanlı-Kırım kuvvetleri feci bir hezimeye uğradılar. Serasker İbrahim Paşa esir düştü. Kırım kuvvetleri de perişan olmakla, Selim Giray III. ordusu ve Kırım'ı terkedererek İstanbul'a sığındı. Kırım hanlığına Maksud Giray (ikinci hanlığı) getirildi (Kasım 1771).³¹⁹ Aynı tarihlerde Şahin Giray, bir heyetle resmi bir antlaşma aktetmek üzere Rusya'ya gitti.³²⁰

Serasker İbrahim Paşa'nın kâtibi Necati Efendi, Ruslara esir edilişi ve orada ki vukuatı muhtevî değerli bir hatırat bırakmıştır. Bu hatıratından edindiğimiz umumî kanaate göre Osmanlı Devleti artık Kırım halkı nezdinde ümid olmaktan çıkmış, Rus himayesinin kabulü de fakto bir vaziyet almış, bu durum Kırım ümerasını kesin hatlarla parçalamış, hanlığın varlığının devamı imkânsız hale gelmiştir.

Osmanlı komuta heyeti Kırım'da gerçekleştirmek durumunda olduğu harekâtın iaşe ve levazım boyutunu geleneksel anlayışa göre yerli halktan temin etmeye çalışmış, ancak başarılı olamamıştır. Rus istilasının kaçınılmaz olduğunu analayan yerli ümera artık Osmanlı ile müttefik görünümü vermekten hazer etmekte, lojistik destek unsurlarından mahrum kalan Osmanlı ordusu,

hareket kabiliyetini kaybetmiş bulunmaktadır. Rus nüfuzunun ortaya çıkardığı umumi panik, hanların hükümet etmesini de imkânsız hale getirmiştir.³²¹

Bu aşamada Kırım kabile güçleri İstanbul'dan yapılan atamaları tanımamakta, hanları bizzat kendileri seçmektedir. İstanbul ise bu durumu çaresiz kabul etmektedir. Maksud Giray Han'ı tanımayan kabile güçleri "Sahib Giray II.'yi Kırım'ın müstakil hanı seçtiler"³²² (1771).³²³ Rusya ile görüşmelerini sürdüren Şahin Giray da yapılan antlaşma sonunda (Kasım 1772) hanlık berata almıştı.³²⁴

Rusya'nın bu merhalede güttüğü siyaset, Kırım yerli ümerasını Osmanlı'dan tamamen koparmak idi. Osmanlı'nın tam bir mağlubiyet içinde imzaladığı Küçük Kaynarca Muahedesi'nde bile bu siyasetini maharetle tatbik etti. Rusya, bütün Tatar ve Kafkas topluluklarının hamii rolünü oynuyordu.³²⁵ Mezkûr muahedenin üçüncü maddesine göre "Kırım, Bucak, Kuban, Yedisan, Camboyluk ve Yedicek" ulusları tam bağımsızlık anlayışı içinde müstakil olacaklar, kendi hanlarını bizzat Cengiz soyundan kendi rızası ile atayacak, Osmanlı asla müdahale edemeyecekti. Rusya, bu maddeyle güya, Tatarların kültürlerini hiçbir baskıya maruz kalmadan icra edebilmelerini de garanti altına almıştı. Bu meyanda Müslüman olmaları hasebiyle dini bakımdan halifeye bağlı kalmaları tabii karşılanmakla beraber, bu dini bağlılığın asla istiklallerine halel getirmeyecek şekilde tatbikini öngörmüşlerdi. Küçük Kaynarca'ya göre Buğ-Kuban arasında Türklerle meskûn arazi müstakil Kırım Hanlığı'na bırakılırken, Kerç Boğazı'nın iki yakası ile Kılburun Kalesi ile Kabartay ülkesi Ruslara kalıyordu.³²⁶

Sahib Giray halâ meşru han olmakla beraber, hiçbir etkisi kalmamıştı. Bölünmüş bulunan Kırım halkı, büyük bir iç savaşa sürüklendi. Osmanlı yanlısı olan Sahib Giray bu kargaşa içinde tutunamayarak İstanbul'a sığındı.³²⁷ Ayan, mirzalar ve ulemanın ittifakı ile Kırım hanlığına Devlet Giray III. (ikinci hanlığı) atandı (Nisan 1775).³²⁸

Ruslarla yerli kabile güçleri arasında gizli bir anlaşma vuku bulmuş, Kırım kabile güçleri artık Rus yanlısı olmuştur.³²⁹ Rus yanlılarının başında Şirinlerin gelmesi hiçte şaşırtıcı değildir; zira, Şirinler Osmanlı'nın gidici, Rusların kalıcı olduklarını anlamış, politikalarını buna göre belirlemişlerdir. Devlet Giray III., Rus yanlılarının saldırıları sonunda firar edince³³⁰ Kırım tahtına Rus yanlısı Şahin Giray geçti (Ocak 1777)³³¹

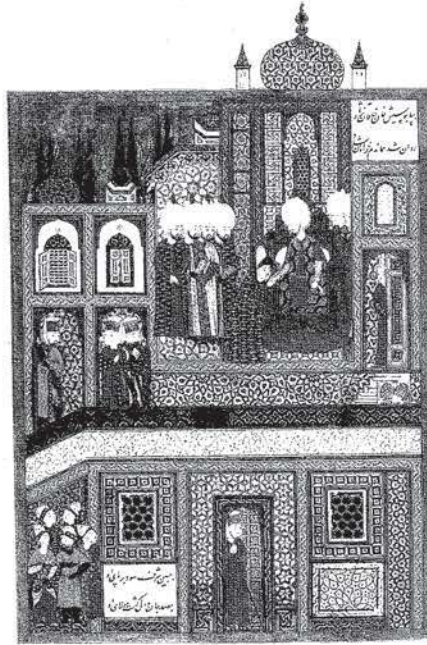
Artık Kırım'da Osmanlı'ya tabi bir hükümet bulunmuyordu. Bu durum Kırım ahali nezdinde büyük infiali mucip oldu. Ruslara karşı başlayan ayaklanmalarda halktan çok sayıda Rus katledildi. Saldırıya uğrayan Şahin Giray Ruslara sığındı.³³² Osmanlı hükümeti Kırım'a Selim Giray III.ü (üçüncü hanlığı) gönderdi (1191/1777) ise de Ruslar karşısında başarılı olamayarak İstanbul'a sığındı (1778).³³³ Ruslardan destek alan Şahin Giray, Kırım tahtına yeniden oturdu (1779-1782-ikinci hanlığı).³³⁴

Rus yanlısı Şahin Giray'ın başa geçişinden itibaren Kırım hicret faciası başladı. Bu tarihten itibaren Kırım'ın kitleler halinde Anadolu'ya göç ettiler.

Osmanlı Devleti Kırım için henüz son kozunu oynamamıştı. Kırım gerilimi iki devlet arasında savaşı kaçınılmaz kılıyordu. Rusya'nın Aynalıkavak Tenkihnamesi ile Kırım ve Taman'ın askerden arındırılması gibi tavizlerde bulunması karşılığında Osmanlı Şahin Giray'ın hanlığını tanımak durumunda kaldı. Rusların aldığı taviz, daha kazançlı idi; zira, halk nezdinde kâfir olarak nitelenen birisi halife tarafından meşru hale getiriliyordu. Ruslar, Nogaylar ve Çerkezleri de artık kendi vassalı gördüğü Kırım Hanlığı'nda bırakma hususunda ısrar etti. Şahin Giray, bu topluluklardan da büyük tepki gördü. Bir ara Ruslara sığındı ise de onlardan aldığı takviyelerle General Potemkin komutasında geri geldi. Rus generali, ayırım yapmadan gerçekleştirdiği soykırımda 30.000 kişiyi katletti. Kırım, Rusya'nın

bir vilayeti haline getirildi (1783). 1787'de Kırım meselesi yüzünden Osmanlı-Rusya arasında bir kez daha savaş yaşandı. Osmanlı kesin bir mağlubiyete uğradı. Yaş antlaşması (1792) ile Kırım'ı Rusya'ya terketti.³³⁵

Kırım'ı bir eyâlet haline getiren Ruslar, burada insanlık tarihinde emsali görülmemiş bir zulüm, katliam ve tahribat gerçekleştirdiler. XVIII. asrın sonlarında henüz Rus yıkım hareketinin devam ettiği tarihlerde Kırım Yarımadası'nı gezen Clarke, tüyler ürpertici hadiselere şahit olmuştur. Müslüman ahali bir yana, bu yıkımdan yerli Rum, Ermeni ve yahudiler de muzdarip olarak Yarımada'yı terk etmişlerdir. XV-XVI. asırlarda Karadeniz'in Marsilyası tabir edilen Kefe'de 1800'lerin başlarında ancak 50 aile kalmıştı. Yarımada'da Rus yıkımından nasibini almayan hiçbir şehir ve kasaba kalmadı. Ruslar yüzyılların ünranını Türk ahalinin gözleri önünde yıkıyarak eğleniyor, cami, çeşme ve diğer umrandan edindikleri kurşunu mühimmat istihsalinde kullanıyorlardı.³³⁶ Kırım faciası, bugün de aktüalitesini korumaktadır.

Devlet Giray Han'ın huzura kabulü, (Süleymanname Arifi, 1558)

DİPNOTLAR

- 1 Bu araştırma için ihtiyaç duyduğum kaynakların temininde hiçbir yardımı esirgemeyen saygıdeğer hocam Prof. Dr. Mehmet Alparğu ve kıymetli büyüğüm İsmail Otar Bey'e içten teşekkürlerimi sunmaktan mutluluk duyuyorum. Rusça'dan çevirilerde ve araştırmamın her aşamasında emeği olan eşim Gülcihan Öztürk'e de teşekkür etmek borcumdur.
- 2 Kıpçaklara istinaden "Kıpçak Bozkırlı" manasında resmîye edilen "Deşt-i Kıpçak", coğrafi bakımdan dar ve geniş kapsamlı olmak üzere iki kategoriye ayrılır. Dar manası ile Kıpçakların yayılış sahası olup, doğuda İrtiş Irmağı'ndan başlayarak Batı Sibirya, Hazar Denizi, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları ihtiva ederek batıda Karpat Dağlarına kadar uzanır. Güneyde ise Kırım Yarımadası'nı içine alarak Kuban ve Terek ırmaklarının sınır teşkil ettiği har üzerinden Sır-Derya'ya kadar uzanır. Geniş kapsamı ile, Kıpçaklardan sonra aynı saha üzerinde hakimiyetini genişleterek devam ettiren Altın Ordu'nun hakimiyet sahasını ihtiva eder (Mustafa Kafalı, *Altın Ordu Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s. 11-12).
- 3 M. Kafalı, *Aynı eser*, s. 17.
- 4 M. Kafalı, *Aynı eser*, s. 18.
- 5 M. Kafalı, *Aynı eser*, s. 15-16.
- 6 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1987, s. 64.
- 7 M. Kafalı, *Aynı eser*, s. 49.
- 8 A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 65-70. Deşt-i Kıpçak'ın Moğollar tarafından istilası hususunda ayrıca bkz. A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü* (Çev. Hasan Eren), Ankara 1992, s. 28 vd.
- 9 George Vernadsky-Michael Karpovich, *A History of Russia-The Mongols and Russia*, III, New Haven: Yale University Press 1959, s. 141.
- 10 A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 21.
- 11 G. Vernadskiy, *A History of Russia Kiyevian Russia*, II, s. 150, 204 vd.
- 12 A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 31 vd.
- 13 Kiyev Rusyası'nın çöküşünden sonra ortaya çıkan ve Lehistan hakimiyetinde varlığını sürdüren Litvanya'nın 1569'da Lehistan'la birleşmesi Ortodoks ahali üzerindeki Katolik baskısını artırmış, buna paralel olarak bugünkü Ukrayna toprakları üzerinde Lehistan ve Rusya'ya karşı bağımsızlık savaşı veren Kozak hareketi hızlanmıştır (Bkz. Philip Longworth, *The Cossacks*, London 1969, s. 90 vd).
- 14 A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 90-91.
- 15 Ceneviz'in Kırım Yarımadası'nda kurmuş bulunduğu koloni ağı için bkz. Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, I, Ankara 2000, s. 67 vd.
- 16 Kırım Yarımadası'nın, Altın Ordu'nun parçalanma döneminde muhaliflerin sığınağı haline gelişi hakkında bkz. Halil İnalıcık, "Kırım", *Mad. İA*, VI, s. 746.
- 17 A. Yu. Yakubovskiy, *Aynı eser*, s. 109 vd.
- 18 A. Yu. Yakubovskiy, *Aynı eser*, s. 115 vd.
- 19 Altın Ordu'da hanedandan gelmeyen güçlü komutanların hakim olması geleneğini başlatan kişi Nogay'dır. Nogay, 1259-1299 yılları arasında hüküm süren zayıf hanlar zamanında idareyi fiilen elinde tutmuştu (Bkz. Ahmet Temir, "Nogay Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, I, s. 435; M. Kafalı, *Aynı eser*, s. 64).
- 20 A. Yu. Yakubovskiy, *Aynı eser*, s. 130.
- 21 A. Süha Arslangiray, *Kırım Hanlığı Menşe-kuruluşu ve Osmanlı İmparatorluğu'na Bağlanması*, İstanbul 1959, s. 18.
- 22 Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600*, Ankara 2000, s. 16 vd.
- 23 A. Süha Arslangiray, *Aynı eser*, s. 22 vd.
- 24 A. Süha Arslangiray, *Aynı eser*, s. 23.
- 25 Toktamış'ın Ebülğazi'ye göre "Celâleddin, Cabbar-Birdi, Köpek, Kerim-Birdi, İskender, Ebu Said, Kadir-Birdi ve Toklı-Hoca" olmak üzere 8; Hacı Abdülğaffar Kırımî'ye göre 6 oğlu mevcut idi. Müneccim başı'ya göre Toktamış'ın Muhammed adında bir oğlu daha vardı (Bkz. A. Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul 1940, s. 19. -Bundan sonra: *Yarlık ve Bitikler*.).
- 26 A. Süha Arslangiray, *Aynı eser*, s. 25-26.
- 27 A. Süha Arslangiray, *Aynı eser*, s. 43.
- 28 A. Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s. 207, 209. -Bundan sonra: *Türk Kavim ve Devletleri*. -.
- 29 A. Nimet Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s. 79.
- 30 İsmail Otar, "Kırım hanları cedveli", *Kırım Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 18, (Ankara 1997), s. 3.
- 31 Hasan Ortegin, *Kırım Hanlarının Şeceresi*, İstanbul 1938, s. 11.
- 32 Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Hıma-yesinde Yükselişi (1441-1569)*, Ankara 1989, s. 11.
- 33 Uluğ Muhammed, Osmanlı sultanı II. Murad'a yazdığı 14 Mart 1428 tarihli bitikte Barak'la olan mücadelelerinden bahsetmiştir (Bkz. A. Nimet Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s. 26).
- 34 A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 25-29.
- 35 Seyyid Mehmed Rıza, Hacı Giray neslini Mengli Giray'dan aşağıya doğru şöyle tespit ediyor: "Meng Giray Han bin Hacı Giray Han bin Gıyaseddin bin Taş Timur bin Canay bin Tula Timur bin Künçek (veya Köncek) bin Dök Timur bin Toka Timur bin Cuc' bin Cengiz bin Yesükey." (Bkz. *Es-Seb'ü's-seyyâr fi ahbar-ı mülûki't-Tâtâr*, Süley-mâniye-Ragıp Paşa, No: 1016, varak 3. a-Bundan sonra: *Es-Seb'ü's-seyyâr*. - Halim Giray (Bkz. *Gülbün-i Hânân* (Nşr. O. Cüddî), Necm-i İstikbâl Matbaası 1327, s. 11. -Bundan sonra: *Gülbün-i Hânân*.)'ya göre Hacı Giray'ın nesebi şu şekildedir: "Hacı Giray, Gıyâseddin, O da Tâş Timur Cânây'nın, O da Tulâ Timur'un, O da Künçek, O da Dök Timur'un, O da Tokâ Timur'un, O da Cüci'nin, O da Cengiz Hân nâmiyle şöhret kazanan Timuçin Hân'ın oğludur." Halim Giray'da, Canay ile Taş Timur'u ayıran 'bin' kelimesi bulunmaması bakımından bu iki isim tek kişiyi ifade etmektedir ki, neşr hatası olabilir. Bunun dışında Halim Giray'ın neseb cetveli ilk kaynakla aynıdır. M. Ürekli (Bkz. *Aynı eser*, s. 3), Hacı Giray'ın nesebi hususunda Câmî'ü-t-tevârih, Şu'b-i Pencgâne, Ötemiş Hacı ve Şecere-i Türk'e göre yaptığı kapsamlı tedkikte yukarıda ki neseb cetveline yakın bir sonuca ulaşmıştır. Kırım tarihi hakkında çok kullanılan önemli kaynaklardan biri olan Kırımî El-Hâc Abdülğaffar, farklı bir neseb sıralaması yapmıştır. Mezkûr müellif Taş Timur'u "Bâş Timur" olarak kaydetmiş, bu da çağdaş müdekkikleri etkilemiştir. O'nda Canây da "Çıgay" olarak geçmektedir. Umdetü't-tevârih'e göre, "Çıgay oğlanın büyük oğlu İçkili Hasan olup Uluğ Muhammed Han'ın babası idi. Bir oğluna da Bâş Timur derlerdi. Bunun dahi Gıyaseddin ve Devlet Berdi nâm iki oğlu vâridi. Gıyaseddin'in nesli yoktur. Devlet Berdi ise amca-zâdesi Uluğ Muhammed Hân asrında Kırım içinde fakat kendü nökerleri içinde oturur idi. A'mâ olmağla bir işe karışmazdı. Kendüsü Kırım'da vefat itti. Mezârı Kırım'da Salacık dedikleri mahallededir. Bunun Hâcî Giray ve Cihan Girây nâm iki oğlu var idi" (Bkz. *Umdetü't-tevârih* (Nşr. Necib Asım), İstanbul-Matba'a-ı Amire 1343, s. 95 vd. -Bundan sonra: *Umdetü't-tevârih*). Gıyaseddin ve Devlet Berdi'nin kardeş olduklarını göstermesi bakımından önem taşıyan mezkûr kaynak, Hacı Giray'ın babasını Gıyaseddin yerine Devlet Berdi olarak vermektedir. Bize göre *Es-seb'ü's-seyyâr*'ın neseb cetveli doğrudur. Sahanın önemli isimlerinden M. Kafalı, *Umdetü't-tevârih*'i benimser ve Halim Giray, onunla aynı olması bakımından *Es-sab'ü's-seyyâr* ve bunlara yakın olan *Şere-i Türk*'ün yanlış olduğunu belirtir (Bkz. *Aynı eser*, s. 32).
- 36 Bu hususta Abdullahoğlu Hasan ve Rusça kaynak için bkz. Aş. Hacı Giray dönemi.
- 37 M. Ürekli, *Aynı eser*, s. 6.
- 38 Taş Timur'un Toktamış ile Timurlenk arasında cereyan eden mücadeleler esnasında Kırım'da istiklâl kazandığı, kısa süren bu hakimiyet esnasında adına para bastırıldığı (1395 tarihli), Timurleng'in galibiyetini müteakib Kırım'ı terkettiği ifade edilmektedir (Bkz. Hasan Ortegin'den naklen, A. Süha Arslangiray, *Aynı eser*, s. 35).

- 53 Abdullahoğlu Hasan, "Aynı makale", s. 373.
- 54 1438 yılında Carlo Lomellina kumandasındaki bir Ceneviz ordusunun Hacı Giray tarafından bozguna uğratılması (Bkz. Bedriye Sabit, *Kırım'ın Osmanlı İmparatorluğu'na Eklenmesi Meselesi*, İstanbul 1934, s. 5.), 1434 tarihli antlaşma ile ortaya çıkan statükonun sağlamlaştırıldığını ifade edelim.
- 55 Hacı Giray'la ilgili bu belge için bkz. A. Nimet Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s. 67.
- 56 Bu antlaşma için bkz. H. İnalçık, "Yeni vesikalara göre Kırım'ın Osmanlı tabiliğine girmesi ve bir ahitname meselesi", *Belleten*, VIII/30 (Ankara 1944), s. 194, s. 197. -Bundan sonra: Kırım'ın Osmanlı tabiliğine girmesi-.
- 57 Abdullahoğlu Hasan, "Aynı makale", s. 376.
- 58 H. İnalçık, "Aynı makale", s. 198; Aynı yazar, "Hacı Giray", *Mad. Eİ2*, III, s. 44; Yücel Öztürk, *Aynı eser*, s. 20-21.
- 59 H. İnalçık, "Aynı makale", s. 199.
- 60 Abdullahoğlu Hasan, "Aynı makale", II, s. 378.
- 61 M. Ürekli, *Aynı eser*, s. 13.
- 62 Bkz. *Es-seb'ü's-seyyâr*, v. 37. b; *Gülbün-i Hânân*, s. 16.
- 63 Abdülğaffar Kırımı, *Umdetü't-tevârih*, s. 97.
- 64 Dahili karışıklık hususunda bkz. H. İnalçık, "Aynı makale", s. 199 vd.
- 65 H. İnalçık, Mengli Giray'ın Hacı Giray'dan itibaren hanların yeni payitahtı olan "Kırker"de, Nur Devlet'in ise kabilelerin büyük kısmının meskûn olduğu Özi boylarında hüküm sürdüğünü belirtmektedir (Bkz. "Aynı makale", s. 200, 201). Bizim açımızdan bu imkânsızdır; zira, Nur Devlet'in Özi boylarında, yani Yarımada'nın dışında olması durumunda Mengli Giray'ın tahtı için bir mania kalmayacaktır. Nur Devlet'in Kırım hanı sıfatı ile Eski Kırım'da olması muhtemeldir. *Es-seb'ü's-seyyâr'a* göre (Bkz. v. 38 a.) Mengli Giray Kefe'ye sığınmıştı. Bunun sebebi, Nur Devlet'in tazyikinden başka bir şey olmazdı. Bu hadiseler hakkında kaynaklar tenakuzlarla doludur. *Es-sab'ü's-seyyâr'a* göre Nur Devlet Seyyid Ahmed Han neslindedir (Bkz. v. 38. a).
- 66 Mengli Giray'ın Cenevizlilerin elindeki Kefe'ye (*Es-Seb'ü's-seyyâr* (v. 38. a) veya *Mankub'a* (*Gülbün-i Hânân*, s. 17) sığınmış bulunması bunu gösteriyor. *Gülbün-i Hânân'a* göre Nur Devlet Mengli Giray'ın amca-zâdesi idi. Mengli Giray üç ay hüküm sürdükten sonra Nur Devlet ve diğer amca-zâdesi Baykeldi'ye mağlup olarak *Mankub'a* sığınmıştı (S. 16).
- 67 M. Ürekli, *Aynı eser*, s. 15.
- 68 *Mezkûr bitik* için bkz. A. Nimet Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s. 85.
- 69 Y. Öztürk, *Aynı eser*, s. 22.
- 70 H. İnalçık, "Aynı makale", s. 203-204.
- 71 H. İnalçık, "Aynı makale", s. 204.
- 72 1466'dan sonra Kırım Hanlarının hakimiyet süreleri ve tarihleri için bkz. H. Ortegin, *Aynı eser*, s. 11.
- 73 A. Yu. Yakubovskiy, *Aynı eser*, s. 214; Ceneviz müdahaleleri için ayrıca bkz. Alan Fisher, *Crimean Tatars*, California 1978, s. 8.
- 74 Bu hadiselerin tafsilatı için bkz. Y. Öztürk, *Aynı eser*, s. 24-25.
- 75 H. İnalçık, "Han ve kabileler." s. 51. Osmanlı fethine yol açan hadiseyi Halim Giray ve ona dayanan Cevdet Paşa yanlış yorumlamıştır. Bu kaynaklara göre Osmanlıları davet eden kişi Mengli Giray idi (Bkz. *Gülbün-i Hânân* (Nşr. Sadi Çöğenli-Recep Toparlı), Erzurum 1990, s. 16-18; Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, İstanbul 1307, s. 13).
- 76 Tafsilat için bkz. Y. Öztürk, *Aynı eser*, s. 26-27. Bu seferi gerçekleştiren Osmanlı donanması ve askerinin mevcudu, kuşatma ve fethin safhaları için bkz. *Es-seb'ü's-seyyâr*, v. 38. b; Aşıkpaşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman* (Nşr. Ali Bey), İstanbul 1332, s. 182; Mehmet Neşri, *Kitab-ı Cihannümâ*, II (Nşr. F. Reşit Unat-M. Altan Köymen), Ankara 1995, s. 823; Tursun Bey, *Tarih-i Ebul'Feh* (Nşr. Mertol Tulum), İstanbul 1977, s. 169; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter (Nşr. Şerafettin Turan), Ankara 1991, s. 384, Hoca sadettin, *Tâcü't-Tevârih*, III (Nşr. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1990, s. 149; Gelibolulu Mustafa Ali, *Kühü'l-Ahbâr*, Nur-u Osmaniye Ktb., no: 3407, v. 149. a.
- 77 Tafsilat ve kaynaklar için bkz. Y. Öztürk, *Aynı eser*, s. 28.
- 78 *Mankub Kalesi'nin* mükemmel bir tasviri için bkz. Evliya Çelebi, *Se-yahatname*, VII (Nşr. Mümün Çevik), İstanbul 1985, s. 339 vd.
- 79 Gedik Ahmed Paşa klasik kuşatma ile sonuç alınamayacağını anlayınca bozgun görüntüsü vererek geri çekilmiş ve pusuya yatmıştır. Klasik kara savaşlarında başvurulan bu taktiğin deniz muharebelerinde de uygulandığını gösteren bu hadiselerin tafsili için bkz. İbn Kemal, VII. Defter, s. 389; *Kühü'l-Ahbâr*, v. 149. a; *Tacü't-Kevârih*, III, s. 152.
- 80 İbn Kemal, VII. Defter, Giriş, LXXIX, s. 388-90; *Muhtasar Cenâbî Tercümesi*, Nur-u Osmaniye kütb. No. 3107, v. 162. a vd.
- 81 H. İnalçık, "Kırım'ın Osmanlı tabiliğine girmesi", s. 207. Sözkonusu antlaşmanın muhtevası belli değildir. Bu antlaşmadan, Mengli Giray tarafından İstanbul'a gönderilen bir mektupta bahsedilmektedir (Mektup için bkz. A. Nimet Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s. 87 vd).
- 82 Azak-İdil ve İdil ötesi sahada yaşayan Çerkez, Nogay, Kabartay, Kumuk topluluklarının menşei, Kırım Hanlığı karşısındaki statüleri, Rusya'nın bu topluluklara karşı yürüttüğü siyaset hakkında değerli bilgiler için bkz. Kefeli İbrahim Efendi, *Tevârih-i Tâtâr Hân ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerinin* (Nşr. Cafer Seyid Ahmed Kırimer), ?, s. 34 vd. Bundan sonra: *Tevârih-i Tâtâr*.
- 83 Kırım Hanlığı ile Osmanlı hakimiyet sahalarının tafsili için bkz., Y. Öztürk, *Aynı eser*, s. 101 vd.
- 84 Bahis konusu Seyyid Ahmed, Hacı Giray'dan beri bildiğimiz han değildir. Bahis konusu han 1465'te Rusya'ya yaptığı seferde mağlub olduktan sonra sahneden çekilmiş, yerini Küçük Muhammed'in oğlu diğer Ahmed'e bırakmıştır (Bkz. A. Yu. Yakubovskiy, *Aynı eser*, s. 214). Bu vakalarda adı geçen şahıs budur.
- 85 H. İnalçık, "Aynı makale", s. 212. H. İnalçık'ın kaynağı olan *Es-seb'ü's-seyyâr* için bkz., Ragıp Paşa ktb., No 1016, V. 39. b.
- 86 Kefe beyi Kasım bey, Osmanlı donanmasının yardımı geldiği görüntüsünü yaratmış ve Seyyid Ahmed Han buna inanmıştır (Bkz. H. İnalçık, "Aynı makale", s. 212, 213).
- 87 H. İnalçık, "Aynı makale", s. 220. Teşebbüsün Eminek'ten gelmesine rağmen, onların kontrolünün İstanbul'da olduğu kesindir. 1475'ten itibaren ortaya çıkan yeni statüye göre Osmanlı'nın Kırım tahtında Altın Ordu'ya tabi bir hanın bulunmasına rıza göstermesi tarihi gerçeğe aykırıdır. Şirinlerin İstanbul'dan yönetildiklerini düşünmek doğrudur olur. Bundan sonra hanlığın dahili meselelerinde Şirinlerin İstanbul ile nasıl organik bir bağ içinde buldukları görülecektir.
- 88 Bu tabiyetin hukukî çerçevesi ilk etapta tamamen çözülmemiş, tedricen ortaya çıkmıştır. Kırım hanlarının Osmanlı protokolünde mevkiî padişahın aşağı, vezir-i azamdan yukarı idi. Bu teamül, Kanunî'nin Eflak seferi sırasında teşekkül etmişti. Bu sefer sırasında Gazi Giray Han otağı-hümâyuna vasıl olduğunda Kanunî Kırım hanına kendisiyle eşit yükseklikte bir yere oturmasını teklif etmiş, Gazi Giray bunu kabul etmeyerek daha alçak bir mevkiye oturmayı uygun bulmuştu. Kırım hanlarının kendilerini vezir-i azamdan üstün saydıklarına şüphe yoktur. Yanık seferi sırasında vezir-i azam Sinan Paşa bu teamülle riayet etmeyince ciddi bir krize sebebiyet vermişti. (Bkz. Hazerfen Hüseyin Efendi, *Aynı eser*, v. 104. a, b). Hukukî statüde başlangıçta mevcut bulunan belirsizlik, iki devlet arasında sürekli yaşanan siyâsî krizlerin başlıca sebebinin teşkil ettiği gibi, zaman zaman büyük seferlerin hezimetine dönüşmesine de yol açmıştır.
- 89 M. Ürekli, *Aynı eser*, s. 21, 22.
- 90 Tafsilat için bkz. Yücel Öztürk, *Aynı eser*, s. 51 vd.
- 91 M. Ürekli, *Aynı eser*, s. 23.
- 92 *Es-seb'ü's-seyyâr*, v. 44 b.
- 93 M. Ürekli, *Aynı eser*, s. 24.
- 94 *Gülbün-i Hânân*, O. Cûdî neşri, s. 28-29.
- 95 Kazan Hanlığı üzerinde Kırım-Rus hakimiyet mücadelesi hakkında tafsilat için bkz. A. Nimet Kurat, *Kazan Hanlığı*, AÜDTCFD, XII/3-4, 1954'den Ayrı Basım, Ankara 1954, s. 227-246.
- 96 *Gülbün-i Hânân*, s. 29.
- 97 *Gülbün-i Hânân*, s. 30.
- 98 *Gülbün-i Hânân*, s. 30-31.
- 99 *Gülbün-i Hânân*, s. 31.

- 100 Gülbün-i Hânân, s. 31.
- 101 Gülbün-i Hânân, s. 32.
- 102 Gülbün-i Hânân, s. 33.
- 103 Gülbün-i Hânân, s. 33. Hâlim Giray, Mehmed Giray'ın iki oğlu Gazi ve Baba Girayların babalarından maiyetinden kaçıp kurtularak Nogaylar arasına katıldığını ve onlarla müştereken bu suikastın planlandığını ifade eder (Bkz. Gülbün-i Hânân, s. 26). Kırım'ı ise bu hadisenin Mehmed Giray'la Nogaylar arasındaki çarpışma sonunda gerçekleştiğini belirtir (Umdu't-t-evârih, s. 98-99). V. E. Sroekovsky (Bkz. Aynı eser, s. 59 vd.)'de de bu hususta kayda değer malumat vardır.
- 104 Muzaffer Ürekli, Aynı eser, s. 27, 28. Ürekli, Şirinlerin beyi Memiş Mirza'nın İstanbul'a sunduğu arz ile Saadet Giray'ın atandığını Es-seb'ü's-seyyâr'dan naklen belirtiyor (Bkz. Aynı eser, s. 27). Gülbün-i Hânân'da ise Mehmed Giray'ın Mamay Mirza'nın başını çektiği bir grup Nogay tarafından şehid edildiği belirtiliyor (Bkz. s. 26).
- 105 M. Ürekli, Aynı eser, s. 28.
- 106 Y. Öztürk, Aynı eser. Tafsilat için bkz. H. İnalçık, "İslam Giray I." Mad. İA, V/2, s. 1104; A. Nimet Kurat, Türk Kavim ve Devletleri., s. 232, M. Ürekli, Aynı eser, s. 29-30. Gülbün-i Hânân, s. 36, 37.
- 107 Özalp Gökbilgin, 1532-1579 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu, Ankara 1978, s. 10-13. Bundan sonra: Kırım..
- 108 Sahib Giray'ın hanlık hudutları içinde kesin hakimiyet tasisi uğruna gösterdiği faaliyetlerin tafsilatı için bkz. Es-seb'ü's-seyyâr, v. 47. a. Sahib Giray, bahis konusu dört Karaçi beyinin yönetimdeki etkinliğini hafifletmek maksadıyla Sücut kabilesi rüesasına itibar kazandırdı. Ayrıca alternatif kabilelerin gelişmesini destekledi (Bkz., Aynı eser, v. 48. a.; H. İnalçık, Han ve Kabileler., s. 52).
- 109 Bkz. Ö. Gökbilgin, Kırım., s. 14 vd.
- 110 Özal Gökbilgin, Kırım., s. 22 vd.
- 111 Kaysunî-zâde Nidâî Remmal Hoca, Tarih-i Sahib Giray Han (Nşr. Özalp Gökbilgin), Ankara 1973, s. 35. Tafsilat için ayrıca bkz. Özalp Gökbilgin, Kırım., s. 18 vd.
- 112 Remmal Hoca bu seferde vukubulan yağma ve katliamı gayet ayrıntıyla verir (Bkz. Remmal Hoca, s. 80).
- 113 Remmal Hoca, s. 82-84. Bu seferin tarihi için Özalp Gökbilgin (Kırım., s. 26)'dan istifade ettik.
- 114 Özal Gökbilgin, Kırım., s. 27.
- 115 Trajik şekilde gelişen bu hadisenin ayrıntılı seyri için bkz. Remmal Hoca, s. 120 vd.
- 116 Ö. Gökbilgin, Aynı eser, s. 39. Sahib Giray nesline karşı gerçekleştirilen vahşet mertebesindeki bu icraatın doğurduğu infial, mesele ile ilgili kaynaklara da yansımıştır (Bkz. Gülbün-i Hânân, s. 49).
- 117 Ö. Gökbilgin, Aynı eser, s. 42, 43.
- 118 A. Nimet Kurat, Kazan., s. 245; Ö. Gökbilgin, Aynı eser, s. 43.
- 119 H. İnalçık, "Osmanlı-Rus rekabetinin menşei ve Don-Volga kanalı teşebbüsü (1569)", Belleten, C. 12 (1948), s. 363. Bundan sonra, "Osmanlı Rus rekabeti".
- 120 Sahib Giray zamanında Nogayların hakimiyet altına alınması için yapılan seferler bu toplulukları iyice zayıflatmış, başlayan içtimai zâfiyet bölünmeyle sonuçlanmıştır. Çıkan ihtilaflar içinde Nogayların Yusuf Mirza ve İsmail Mirza'nın başını çektiği iki kutba bölünmesi ve bir kısmının Rusya'ya sığınması, bahiskonusu iki liderin ölümünden sonra iyice dağılmaları, bölgede önce Kozak-Çerkez, hemen akabinde Rus nüfuzunun ortaya çıkmasına yol açacaktır (Nogayların siyasi ve içtimai çöküntüye girmeleri hususunda, bkz., M. Alpargu, "XVI. yüzyılın ortasında Nogay Türkleri ve Orduları", Emel, 215 (Ankara 1996), s. 34 vd.).
- 121 Y. Öztürk, Aynı eser, s. 70-71.
- 122 "Moskova-Kazak münasebeti ve anlaşması yarı resmi halde idi; Moskova, bu "yaramazlar"ın hareketlerinden her hangi bir sorumluluğu yüklenmek niyetinde değildi; iş ciddiye bindiği zaman, bu Kazakların "kendi başına buyruk" oldukları, veya "sergerde tayifesi" oldukları ileri sürülerek, bunlarla hiçbir ilgisi olmadığını açıkça beyan etmekten çekinmiyordu." (Bkz. A. Nimet Kurat, Türkiye ve İdil Boyu, Ankara 1966, s. 53).
- 123 H. İnalçık, "Osmanlı-Rus rekabeti", s. 363.
- 124 H. İnalçık, "Aynı makale", s. 363. Bir görüşe göre Çerkezler Taman ve Temrük Çerkezler eline düşmüş ve Osmanlı topçusu tarafından tekrar püskürülmüşlerdir (Bkz. A. Nimet Kurat, Aynı eser, s. 56).
- 125 Y. Öztürk, Aynı eser, s. 71.
- 126 Tapu Tahrir defterlerinde veya diğer muhasebe kayıtlarında yer alan kale ve şehirleri, Osman hakimiyetinde kabul ediyoruz. Bu açıdan, Kırım ve Kerç Boğazı'nın doğusunda Osmanlı'ya tabi şehir ve kaleler için bkz., Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir, No. 370, s. 481-497.
- 127 Nogayların da katıldığı bu sefer Kalgay Emin Giray komutasında gerçekleştirilmişti (Bkz. Ö. Gökbilgin, Aynı eser, s. 43; H. İnalçık, "Aynı makale", s. 363).
- 128 Kozak-Çerkez saldırıları ile ilgili belgeler Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde saklı Mühimme Defterleri No. III'de yer almakta olup A. Refik tarafından neşredilmiştir (Bkz. Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, XI-XII/17) (İstanbul 1926), s. 259-277. Sözkonusu Mühimme Defteri neşredilmiştir (Bkz. T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 3 Numaralı Mühimme Defteri (Tıpkıbasım), Ankara 1993). Bu hadiseler için ayrıca bkz., H. İnalçık, "Aynı makale", s. 364 vd.; Y. Öztürk, Aynı eser, s. 72 vd.
- 129 Ö. Gökbilgin, Kırım., s. 46, 47.
- 130 H. İnalçık, "Osmanlı-Rus rekabeti", s. 567.
- 131 H. İnalçık, "Osmanlı-Rus rekabeti", s. 567 vd.
- 132 Tafsilat için bkz. Es-seb'ü 's-seyyâr, v. 51b. vd. Y. Öztürk, Aynı eser, s. 82 vd.
- 133 Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri, VII, 295/838.
- 134 Bu hususta Devlet Giray'a name-i hümayun gönderildiği hakkında bkz. Es-seb'üs-seyyâr, v. 51 b.
- 135 Bkz. Yuk. Aynı hüküm.
- 136 "Allah'ın hikmeti, düşmandan korkmak için hiçbir sebep yokken, yiyecek gerekli araç ve gereçler bol miktarda eldeyen asker içinde bir dedikodu yayıldı. "Buranın kışı üç ay önceden gelir, o zaman herkesin eli ayağı işleme olur" dediniliyordu. Bu masala inanıldı ve kimse birbirini beklemeden hepsi göçüp gittiler. Bazı kimselerin inancına göre Kırım Hanı, böyle bir söylenti çıkararak askeri korkutmuştu. Han ise başka bir kuruntuya kapılmış bulunuyordu: Eğer Osmanlı akteri karadan ve denizden Kıpçak Çölü ile Şıran taraflarına gidip gelmeye başlarsa Tatarların gözden düşeceği, hatta Kırım'ın bile ellerinden gidebileceği ihtimalini düşünüyordu." (Peçevi İbrahim Efendi, Peçevî Tarihi, I, (Nşr. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1999, s. 448). Devlet Giray, Astarhan Seferi'nden hemen sonra Rusya ile girdiği müzakerelerde Astarhan'ın imdadına gelen Rus kuvvetlerine saldırmadığını belirtmek suretiyle bu tespiti teyid etmiştir (bkz. H. İnalçık, "Osmanlı-Rus rekabeti", s. 384).
- 137 Kapsamlı tedkilere mevzu olan bu sefer için bkz. Es-seb'ü's-seyyâr, v. 51 vd.; H. İnalçık, "Osmanlı-Rus rekabeti", s. 374 vd.; A. Nimet Kurat, Türkiye ve İdil Boyu, s. 102 vd.; M. Ürekli, Aynı eser, s. 47 vd. Y. Öztürk, Aynı eser, s. 81 vd.
- 138 H. İnalçık, "Osmanlı-Rus rekabeti", s. 384 vd.; Özal Gökbilgin, Kırım., s. 52.
- 139 Ö. Gökbilgin, Kırım., s. 51.
- 140 Ö. Gökbilgin, Kırım., s. 52, 53.
- 141 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 52 b.; Gülbün-i Hânân, s. 53.
- 142 Es-seb'ü's-seyyâr, Özdemiroğlu'nun emrinde bulunmasının nefesine ağır geldiğini (Bkz. v. 52 b.) belirtir. Selânikî ise bu durumu "çependâz mâ-beynlerinde kelâm-ı nâ-sezâ geçüp ve âb-ı Aras kenârını vea Berâ' ve Gence diyârını tamamen talân u târâc eyleyüb velâkin serdâr-ı âlişân ile mülâkata mecâl ü imkân olmayup, giç gelüp Kars'dan kışlaya teveccüh itmiş bulunup mekânlarına evdet eyledükleri haberleri geldi" şeklinde ifade eder (Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, Tarih-i Selânikî, I (Nşr. Mehmet İpşirli), Ankara 1999, s. 123).
- 143 Müstecip Ülküsal, Kırım Türk-Tatarları, İstanbul 1980, s. 53.
- 144 Gülbün-i Hânân, s. 53.

- 145 Peçevî Tarihi, II, s. 50.
- 146 Bu hususta kaynaklar oldukça çelişkilidir. Howorth adil Giray'ın İranlıları Mahmudabad mevkiinde pusuya düşürüp mağlup ettiğini ve İran ordusunu kovalarken pusuya düşürülerek esir olduklarını (Henry H. Howorth, *History of the Mongols from The 9th To the 19th Century*, Part II, New York 1880, s. 515) belirtirken, Es-seb'ü's-seyyâr'a göre (Bkz. v. 52. b.) Adil Giray emrinde ki kuvvetler yağma ve tahrib hareketini sürdürdüğü sırada Mahmudabad mevkiinde kapu halkı ile istirahat halinde iken Koç Kuban Hamza adında bir İranlı komutanın ani bir baskınına uğradı ve az sayıda asker ile kahramanca mücadele ettiyse de esaretten kurtulamadı. *Gülbün-i Hânân* (Bkz. s. 53) Es-seb'ü's-seyyâr'ı tekrarlar.
- 147 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 515.
- 148 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 53 a.; *Gülbün-i Hânân*, s. 54; İsmail Hikmet Ertaylan, *Gazi Geray Han Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1958, s. 22.
- 149 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 53 b.; *Gülbün-i Hânân*, s. 55; M. Ülküsal, Aynı eser, s. 53.
- 150 Bir rivayete göre oğlu Murad Giray'ı gönderdi ve kendisi Moskof üzerine sefere çıktı (Bkz. Es-seb'ü's-seyyâr, v. 53 b.; *Gülbün-i Hânân*, s. 55). Bir rivayete göre ise Semîn Mehmed Giray kalabalık bir ordu ile cepheye hareket etti. Dağıstan canibini çok iyi tanıyan Azak sancakbeyi Mahmut Bey'i on bin atlı ile kendinden önce gönderdi. Kendisi de Osmanî Paşa'ya mülâki oldu. Burada birçok muharebeye katıldıktan sonra Kırım'a avdet etti (Peçevî Tarihi, II, s. 59, 60; Howorth, bu vekayii, peçevî doğrultusunda kaydeder. Bkz., Aynı eser, s. 515; M. Ülküsal, Azak beyi Mahmud bey yerine, her halde *Gülbün-i Hânân*, naşirin notuna (s. 55) dayanarak Kefe beyi Mehmed Bey'i zikreder. Bkz. M. Ülküsal, Aynı eser, s. 53. 1578'de Kefe beyi Kasım bey olup, kendisine İran cephesine intikal emri verildiğinde hasta oluşu yüzünden gidememiş, onun yerine Azak beyi Mehmed Bey tayin edilmiştir. Azak beyi Mehmed Bey, 1579'da şiddetlenen muharebelerde Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından Kırım'a yardım kuvveti getirmesi ve Semîn Mehmed Giray'ı cepheye gelmesi konusunda ikna etmesi için gönderilmişti. Kırım hanı 10000 kişilik kuvvetle Mehmed Bey'i gönderirken kendisi de müteakiben cepheye, Özdemiroğlu'na mülâki olmuştu. Özetle, Peçevî'nin kaydı divan kayıtları ile doğrulanmaktadır. Bu hususta Mühimme defterlerine yansıyan divan hükümleri için bkz. Y. Öztürk, Aynı eser, s. 96-97).
- 151 Es-seb'ü's-seyyâr, 53 b., 54 a.; *Gülbün-i Hânân*, s. 55-56; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 516; M. Ülküsal, Aynı eser, s. 53; Y. Öztürk, Aynı eser, s. 47.
- 152 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 54 a.; *Gülbün-i Hânân*, s. 56; *Tarih-i Selânikî*, I, s. 144; M. Ülküsal, Aynı eser, s. 54.
- 153 George Vernadsky-Michael Karpovich, *A History of Russia Russia at the Dawn of the Modern Age*, IV, s. 262.
- 154 Bu dönemde Lehistan ve Rusya arasında cereyan eden uzun süreli savaşların tafsilatı için bkz. A. Nîmet Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 160 vd.
- 155 "Müthiş İvan 1584 yılında öldü. Livanya ve Oprüşenina savaşlarından dolayı onun hakimiyetinde Rusya politik belirsizlik, zira üretim kaybı, vergi sisteminin tefessühü, ve büyük çaplı insan kaybına duçar olmuş, imparatorluğun batı ve kuzeydoğu sahaları tahrib olmuş ve köleliğe doğru büyük bir kayma ortaya çıkmıştı." Bkz. Walther Kirchner, *History of Russia*, Second Edition, New York 1950, s. 51.
- 156 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 512-513.
- 157 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 54 b.; *Gülbün-i Hânân*, s. 57; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 519. Kanunî ve Selim II. zamanlarında padişahların mültefici olmuş, ancak Murad III. zamanında gözden düşerek Konya'ya sürülmüştü (Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, s. 27).
- 158 Cevdet Paşa, Aynı eser, s. 27.
- 159 Saadet Giray Nogaylardan aldığı destekle İslâm Giray'a bir kez daha saldırmış, ancak Alp Giray tarafından mağlup edilmiş, tekrar Nogaylara sığınmış, orada 8 yıl yaşadıkdan sonra ölmüştür (Bkz. Es-seb'ü's-seyyâr, v. 54. b, 55 a. İslâm Giray oğlu mübarek Giray'ın komutasında Nogaylardan mürekkep bir ordu ile onu ortadan kaldırmaya çalışmış, ancak başarılı olamamıştır (H. H. Howorth, Aynı eser, s. 521. Bu hadiseller için ayrıca bkz. *Gülbün-i Hânân*, s. 57; Cevdet Paşa, Aynı eser, s. 28; H. İnalçık, "İslâm Giray II." *Mad. İA*, V/2, s. 1105).
- 160 *Tarih-i Selânikî*, I, s. 190.
- 161 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 520-21.
- 162 H. Howorth, Aynı eser, s. 522-23.
- 163 *Gülbün-i Hânân*, 58, 59.
- 164 Gazi Giray'ın esaretinin 7 yıl sürdüğü belirtilir (Bkz. *Gülbün-i Hânân*, s. 59; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 523). İranlılara esir düştüğü tarih eğer 1581 olarak kabul edilirse (Bkz. H. İnalçık, "Gazi Giray II." *Mad. İA*, IV, s. 734), Özdemiroğlu ile buluşmasının 1585 olması bakımından yedi yıllık esaret süresi kabul edilemez. Gazi Giray'ın esaretinin başlangıcı İran vukuatının başlangıç tarihi olan 1578 ise esaret süresi yedi yıl olabilir.
- 165 H. İnalçık, Aynı madde, s. 734-735.
- 166 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 523; H. İnalçık, "Aynı madde", s. 736.
- 167 Divanı ve mensur yazıları yayınlanmıştır (Bkz. İsmail Hikmet Ertaylan, *Gazi Geray Han Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1958).
- 168 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, Ankara 1983, s. 63, 69.
- 169 Carl Max Kortopeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus*, New York 1972, s. 104-105.
- 170 H. Howorth, Aynı eser, s. 524.
- 171 Bu tarihlerde Rusya'nın iç vaziyeti için bkz. A. Nîmet Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 176.
- 172 H. H. Howorth, Aynı eser, s. S. 526. Howorth, Karamzin'den naklen Kırım ordusunun büyük bir bozguna uğrayarak çekildiğini, Kırım'a ancak üçte birinin dönebildiğini belirtiyor ki, buna katılmak zordur. Zira, bu seferin ardından yapılan anlaşmaya göre Çar henüz Kırım'a haraç ödemeye devam ediyordu (Bkz. H. İnalçık, "Aynı madde", s. 735).
- 173 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 70.
- 174 H. İnalçık, Aynı madde, s. 735.
- 175 M. Ülküsal, Aynı eser, s. 56.
- 176 H. İnalçık, Aynı madde, s. 735-36; *Gülbün-i Hânân*, s. 73.
- 177 Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, s. 30.
- 178 Bunu, mezkûr han zamanında konulan "tüfenkçi ulufesi" adlı bir vergiden anlıyoruz (Bkz. *Gülbün-i Hânân*, s. 62).
- 179 Kırım hanı, mezkûr kaleden Kırım'a dönerken Temritik kelesinde vefat etmişti (*Gülbün-i Hânân*, s. 63). Mezkûr kale, XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın en mühim karakollarından birisi olacaktır.
- 180 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 537.
- 181 Gazi Giray, hükümrânlığının son yıllarında Don kozaklarının şiddetli saldırılarına maruz kalmıştı. Bundan başka, Kırım üzerinde baskı kurmak üzere Lehistan-ve Rusya ittifak halinde idi (Bkz., C. Max Kortopeter, Aynı eser, s. 228, 229).
- 182 *Gülbün-i Hânân*'a göre, Gazi Giray'ın vefatı üzerine Sultan Ahmed, bir hatt-ı hümayunla hanlığın Gazi Giray evladına verilmesi şartını getirmişti. Toktamış Han, buna binaen cülus etmişti (Bkz. s. 72).
- 183 *Gülbün-i Hânân*, s. 72-73. Bora Gazi Geray Han Şaban 1016/Kasım sonu/1607' de vefat etti (Bkz. yuk). Bu arada çıkan ihtilaflar Selâmet Giray'ın cülusunu geciktirdi.
- 184 *Gülbün-i Hânân*, s. 73; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 538; M. Ülküsal, Aynı eser, s. 58.
- 185 Es-seb'ü's-seyyâr, s.; *Gülbün-i Hânân*, s. 75 vd.
- 186 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 540.
- 187 Han'ın İran cephesine daveti ve hazine iradı hususunda Topkapı Sarayı Arşivi Müzesi, E. 11. 496'da yer alan arşiv belgesi için bkz. Alexandre Bennigsen-Percev Naili Boratav-Dilek Desai-ve-Chantal Lemerrier Quelquejay, *Documents concernant L'Empire Ottoman et L'Europe Orientale Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*, Paris 1978, s. 145. Bundan sonra: Khanat de Crimée..
- 188 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 539. *Gülbün-i Hânân*, mağlubiyeti İranlılara sığınmış bulunan Şahin Giray'ın Tatar savaş usulü hakkında düşmanı bilgilendirmesine yorar (Bkz. s. 76).
- 189 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, III/1, s. 68.

- 190 Kâtip Çelebi, Fezleke, C. I, Cerîde-i Havadis Matbaası tabı 1286, s. 409; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 130 vd.
- 191 Gülbün-i Hânân, s. 77; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 539.
- 192 Gülbün-i Hânân, s. 82.
- 193 Mezkur kızlarağası Mehmed Giray'a mazide kalmış bir hadiseden dolayı kin duyuyordu. Onun halledilmesi için 200000 kuruş rüşvet aldığı da iddia edilir (Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 173).
- 194 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 174-176.
- 195 Gülbün-i Hânân, s. 85.
- 196 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 543.
- 197 Gülbün-i Hânân, s. 77.
- 198 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 176; Ayrıca bkz. Gülbün-i Hânân, s. 81-83; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 542-543.
- 199 Gülbün-i Hânân, s. 85.
- 200 IV. Murat'a sunduğu mektup için bkz. TSMA, E. 1096, Khanet de Crimée., s. 149.
- 201 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 544.
- 202 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 71 b. Gülbün-i Hânân'a göre İnâyet Giray'ın idam tarihi Muharrem 1047/Mayıs 1637'dir. (Bkz. s. 87, 89).
- 203 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 73 a.; Gülbün-i Hânân'a göre Bahâdır Giray'ın atanma tarihi 13 Muharrem 1048/27 Mayıs 1638'dir (Bkz. s. 89). Gülbün-i Hânân'a göre yeni hanın tayini yaklaşık bir yıl gecikiyor ki, bu mümkün değildir.
- 204 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 545; Philip Longworth, The Cossacks, s. 83 vd.
- 205 Philip Longworth, Aynı eser, s. 86-87.
- 206 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 73 a.; Gülbün-i Hânân, s. 91.
- 207 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 76 a.; Gülbün-i Hânân, Rezmî Bahadır Giray Han'ın vefat tarihini Receb 1050/Ekim-Kasım 1640 olarak veriyor ki, yanlıştır (Bkz. 91). Osmanlı ile müttefikin Azak'ın Kozaklardan istirdatı için yapılan başarısız muhasara Bahadır Giray zamanında vukubulmuştur. Bu muhasara çok şiddetli cereyan etmiş, çok miktarda asker telef olmuştur. Bahadır Giray Azak muhasarasından dönerken vefat etmiştir Azak muhasarası 1641'de vuku bulmuştur (Bkz. Mustafa Na'imâ Efendi, Na'imâ Tarihi (Matbaa-ı Âmire tab 'i), IV, 1283, s. 7).
- 208 Gülbün-i Hânân, s. 94; Na'imâ Tarihi, IV, s. 7.
- 209 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 546; Es-seb'ü's-seyyâr, v. 81. Atanma ve azil tarihi, Gülbün-i Hânân'da mezkûr yılın Rebûlevvel'i olarak veriliyor (bkz. s. 94).
- 210 İslam Giray ve Bogdan Hemilnitski arasında vukubulan görüşmelerden sonra ittifak yapma merhalesine gelinmiş, İslâm Giray III. 25 Nisan 1648'de bunu İstanbul'a bildirmiştir (Bkz. Peter Bartl "17. yüzyılda ve 18. yüzyılın ilk yarısında Kazak Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu" (Çev. Erendiz Özbayoglu), İlmî Araştırmalar Dergisi, 6, İstanbul 1998, s. 301. Doğu Avrupa tarihinin XVI. yüzyılda en önemli kesitini teşkil eden Kırım ve Kozak devletlerinin tam bir kronolojisi henüz mevcut değildir. Bu hadiselerin kronolojik değerlendirmesi için bkz. Omelijan Pritsak, "İlk Türk-Ukrayna ittifakı (1648)", İlmî Araştırmalar, 7 (İstanbul 1999), s. 267.
- 211 Bu sayı çok abartılıdır.
- 212 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 549.
- 213 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 549-550.
- 214 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 552; P. Bartl, "Aynı makale", s. 307. İslâm Giray III. 'ün Lehistan seferi sonunda yapılan sulh için bkz. Na'imâ Tarihi, V, s. 365 vd.
- 215 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 549-552. Halim Giray, İslâm Giray'ın Ramazan 1060/Ağustos 1650'de vefat ettiğini belirtiyor (Bkz. Gülbün-i Hânân, s. 95) ki kabüle şâyân değildir. Es-seb'ü's-seyyâr'da ise tarih verilmiyor (Bkz. v. 85. b).
- 216 H. H. Howorth, Aynı eser, 553-554.
- 217 Peter Bartl, "Aynı makale", s. 312. Howorth (Bkz. Aynı eser, s. 554) Hemilnitski'nin 1656'de zehirlenerek öldürüldüğünü ve aynı yıl içinde Osmanlı Devleti'nin Polonya ile bir antlaşma yaptığını kaydediyor.
- 218 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 554. Bu hadiselerin için bkz. Na'imâ Tarihi, VI, s. 136 vd.
- 219 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 555.
- 220 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, IV, s. 384.
- 221 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 404.
- 222 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 557.
- 223 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 557. Halim Giray (Bkz. Gülbün-i Hânân, s. 96) ve Seyyid Mehmed Rıza (Bkz. Es-seb'ü's-seyyâr, v. 86. b vd.) dahil icraatta mezalimane hareketlerde bulunmasının da etkili olduğu üzerinde durur.
- 224 Azil tarihi H. H. Howorth (Bkz. Aynı eser, s. 557)'da 1665, Gülbün-i Hânân (Bkz. s. 97) ve Es-seb'ü's-seyyâr (Bkz. v. 89. a)'da metinde verildiği gibidir.
- 225 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 89. a; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 556.
- 226 Doroshenko hakimiyetinde bulunan Kozaklar Sarıkamış Kozakları olup, mezkûr antlaşma sonunda Lehistan himayesinden ayrılarak Osmanlı himayesini tercih etmiştir. Kırım hanının Portakal Kozakları reisi Hanenko'yu destekleyerek onu zayıflatmış, Lehistan'ın Osmanlı müttefiki olan Doreshenko'yu ortadan kaldırmasına yardımcı olmuştur. (İ. H. Uzunçarşılı, Aynı eser, III/1, s. 422).
- 227 H. H. Howorth, aynı eser, s. 558-559. Howorth, Selim Giray'ın meskûn bulunduğu Yanbolu'da bir tarikat şeyhinin büyük miktarda rüşvet alarak İstanbul'la girdiği temaslara neticesinde Adil Giray'ı azl ve kendisini nasb ettirdiğini yazar ki, bu tür hadiseler Kırım veka-yiinde sık sık vukubulmuştur (Bkz. Aynı eser, s. 559).
- 228 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 91. a; Mehmed Raşid, Tarih-i Râşid, I (Marba 'a-ı Âmire tab 'i), 1286, s. 259; Gülbün-i Hânân, s. 108; Tarih-i Râşid, I, s. 253.
- 229 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 92. b; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 561.
- 230 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 424; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 559, 560.
- 231 Tarih-i Râşid, I, s. 311.
- 232 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 564.
- 233 Tarih-i Râşid, I, s. 44, İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 427.
- 234 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 561; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 429 vd.
- 235 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 93. b; Gülbün-i Hânân, s. 109.
- 236 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 431-432.
- 237 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 562.
- 238 Tarih-i Râşid, I, s. 366; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 432.
- 239 Aslında vezir-i azam ile Kırım hanının araları, Murad Giray'ın Viyana kuşatmasının yanlış olduğu hususundaki doğru mütalaasına Merzifonlu'nun tepki duymasından dolayı açılmıştı (İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 442).
- 240 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 94. b; Gülbün-i Hânân, s. 121.
- 241 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 563.
- 242 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 96, 97. a; Gülbün-i Hânân, s. 123-124; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 563.
- 243 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 460. Selim Giray, 1484'te Lehistan kralı Sobyeski'nin taaruzunu göğüsleyen Kırım akıncılarına şöyle hitab etmişti: "Dinimize za'f gelmekle her taraftan üzerimize din düşmanları galebe eyledi; Kerbelâ gönüdü; bu cengi ne Âl-i Osman ve ne de benim için edin. Ölünceye kadar din uğruna çalışıp din uğruna çalışıp din düşmanına arka vermiyelim ve kıyamete kadar iyi adla anılalım." (İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 474).
- 244 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 469 vd.
- 245 Tarih-i Râşid, I, s. 508; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 515.
- 246 H. Howorth, Aynı eser, s. 565. Howorth Kırımlıların mağlubiyeti kabul ile barışı parayla satınaldığını belirtiyor ki, Raşid O'nu tamamen nakzediyor.
- 247 Tarih-i Râşid, I, s. 508-509. Râşid, başka yerde bu hadiseyi 1689 veka-yii içinde ele alıyor (Aynı eser, II, s. 106. Uzunçarşılı, Rus saldırılarının 1689 mayısında vukubulduğunu, Selim Giray'ın yetişerek Rusları püskürttüğünü kaydediyor (Bkz. Aynı eser, s. 516).

- 248 İ. Hakkı Uzunçarşılı H. H. Howorth, Aynı eser, s. 515 vd.
- 249 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 527.
- 250 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 100. a, b.; Gülbün-i Hânân, s. 125; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 565.
- 251 Gülbün-i Hânân, s. 126; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 565; Tarih-i Râşid, II, s. 177.
- 252 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 565.
- 253 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 103. a; Gülbün-i Hânân, s. 128.
- 254 Tarih-i Râşid, II, s. 260, 268; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 566; İ. Hakkı Uzunçarşılı, III/1, s. 553.
- 255 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 566.
- 256 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 561.
- 257 Tarih-i Râşid, II, s. 352.
- 258 Tarih-i Râşid, II, s. 386; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 567.
- 259 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 568, 569.
- 260 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 132. a; Gülbün-i Hânân, s. 129; Tarih-i Râşid, II, s. 480.
- 261 Ruslar, fiilen ele geçirdikleri Azak'a İstanbul antlaşması ile sahip oldular (H. H. Howorth, Aynı eser, s. 568, 569).
- 262 Bu şiddetli dahili mücadelelerin tafsili için bkz., Tarih-i Râşid, II, s. 506 vd.
- 263 Tarih-i Râşid, II, s. 565 vd.
- 264 Tarih-i Râşid, II, s. 575 vd.
- 265 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 148. a; Gülbün-i Hânân, s. 129-133; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 570.
- 266 Selim Giray Han I. 'in şahsiyeti hakkında bkz. Tarihi-i Râşid, II, s. 480.
- 267 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 571.
- 268 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 154. a; Gülbün-i Hânân, s. 118; Tarih-i Râşid, III, s. 168.
- 269 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 157. a; Gülbün-i Hânân, s. 139; V. D. Smirnov, Kırımşkoje Hanstvo Pot Verhovenstvov Otomanskoy Port V. XVIII Stoletiy, Odessa 1889, s. 3.
- 270 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 571.
- 271 Yusuf Paşa'nın girişimi ve diğer ayrıntılar için bkz. Es-seb'ü's-seyyâr, v. 157. b vd.; Gülbün-i Hânân, s. 139-140, 142; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 8.
- 272 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 571.
- 273 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 162. b; Gülbün-i Hânân, s. 143; Tarih-i Râşid, III, s. 254; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 7.
- 274 A. Nîmet Kurat, "Baltacı Mehmet Paşa" Mad. İA, II, s. 289.
- 275 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 573.
- 276 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 163. a; Gülbün-i Hânân, s. 134; Tarih-i Râşid, IV, s. 4; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 25.
- 277 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, IV, Ankara 1982, s. 119 vd.
- 278 Kırım hanı Mayıs 1716'da serdar-ı ekreme mülâki olmuş, onunla gizli bir görüşme yapmış, Lehistan ve Rusların muhtemel hareketlerine binaen Kırım hanının bu cephede kalarak 15000 kişilik Kırım akıncısının Belgrad cephesinde yer almasına karar verilmişti (İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 116).
- 279 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 165. a; Gülbün-i Hânân, s. 144, 152; Tarih-i Râşid, IV, s. 315; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 30.
- 280 Mezkur Han, Çobangiraylar neslinden idi (Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, IV, s. 130).
- 281 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 575.
- 282 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 165. b-166. a; Gülbün-i Hânân, 152; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 30-31.
- 283 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, IV, s. 144.
- 284 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 575.
- 285 Es-seb'ü's-seyyâr, 168. b; Gülbün-i Hânân, s. 156, 160; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 38, 39.
- 286 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 576-577.
- 287 Gülbün-i Hânân, s. 166.
- 288 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 175. b; Gülbün-i Hânân, s. 145, 166, V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 51.
- 289 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 578.
- 290 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, IV, s. 226, 232.
- 291 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 254 vd; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 578 vd.
- 292 Gülbün-i Hânân, s. 146, 168; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 58.
- 293 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 570 vd.
- 294 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 179. b; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 65.
- 295 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 580 vd.
- 296 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 284, 292; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 581.
- 297 Gülbün-i Hânân, s. 167, 171; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 69.
- 298 Gülbün-i Hânân, s. 171, 173; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 71; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 581.
- 299 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 582 vd.
- 300 Gülbün-i Hânân, s. 173, 174; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 76.
- 301 Gülbün-i Hânân, s. 175. Mezkur kaynakta Arslan Giray'ın azli hususunda bir de Cemaziyelâhir tarihi veriliyor (Bkz. s. 178); V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 81; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 582 vd.
- 302 Gülbün-i Hânân, s. 178; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 86.
- 303 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 583, 584.
- 304 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 584, 585.
- 305 Gülbün-i Hânân, s. 181, 183; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 96.
- 306 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 585.
- 307 İ. H. Uzunçarşılı, Aynı eser, IV/1, s. 367.
- 308 Gülbün-i Hânân, s. 183, 175; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 104, 105.
- 309 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 585.
- 310 Gülbün-i Hânân, s. 175, 187; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 105.
- 311 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 365 vd.
- 312 Gülbün-i Hânân, s. 187, 181; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 109.
- 313 Baron de Tott'un intibaları için bkz. H. H. Howorth, Aynı eser, s. 588.
- 314 Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, I, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s. 79.
- 315 Gülbün-i Hânân, s. 182, 188; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 114. Devlet Giray III., her iki kaynakta Devlet Giray IV. olarak geçiyor. Bunun sebebi, Devlet Giray'lara "Kara Devlet Giray"ın dahil edilmesi olmalıdır.
- 316 Gülbün-i Hânân, s. 189, 190; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 117.
- 317 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 595.
- 318 Gülbün-i Hânân, s. 190, 183; V. D. Smirnov, Aynı eser, 128.
- 319 Gülbün-i Hânân, s. 183, 187; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 144.
- 320 Alan Fisher, "Şahin Girey, The Reformer Khan, and the Russian Annexation of the Crimea", Jahrbucher für Geschichte Ostevropas Neve Folge-Band 15, September 1967, Otto Hrrassowitz-Wiesbaden 1967'den Aynı Basım, s. 343.
- 321 Kırım Tarihi ismiyle el yazması, Mısır nüshası olan bu eserden İsmail Orar'ın büyük lüfyuyla istifade ettik. Daha sonra bu el yazmasının bir nüshasının Es'ad Efendi (Süleymaniye Ktb.) Kütüphanesi No. 2080'de bulunduğunu tespit ettik (Geniş bilgi için Bkz., İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları, I. Türkçe Tarih Yazmaları, İstanbul 1943, s. 209).
- 322 H. İnalçık, "Kırım", Madde İA, VI, s. 750.
- 323 Gülbün-i Hânân, s. 187, 191; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 149.
- 324 Alan Fisher, "Aynı makale", s. 344.
- 325 1771 Dolgorukij manifestosu ile Rusya Kırımlılara, Kırım'ın Osmanlı sömürgesi olduğu, Kırım'ın Ruslarla işbirliği ettiği takdirde

- bütün Cengizilerin şanlı geçmişlerindeki istiklâlin iade edileceği mesajını vermiş, bir hayli etkili olmuştur (Bkz. Alan Fisher, "Aynı makale", s. 343).
- 326 H. İnalçık, "Aynı madde", s. 750-751.
- 327 H. İnalçık, "Aynı madde", s. 751.
- 328 *Gülbün-i Hânân*, s. 192, 189; V. D. Smirnov, *Aynı eser*, s. 162.
- 329 *Tarih-i Cevdet*, *Aynı eser*, s. 80.
- 330 H. İnalçık, "Aynı madde", s. 751.
- 331 *Gülbün-i Hânân*, s. 189, 206; V. D. Smirnov, *Aynı eser*, s. 181.
- 332 H. İnalçık, "Aynı madde", s. 751.
- 333 *Gülbün-i Hânân*, s. 184; V. D. Smirnov, *Aynı eser*, s. 190.
- 334 *Khanet de Crimée.*, s. 369. Kırım tahtında bundan sonra, Bahadır Giray II. (1782), Şahin Giray (1782-1783-üçüncü kez), Şahbaz Giray (?-1789), Baht Giray (1789-1792) hanlar bulundular (Bkz. *Aynı eser*, s. 369-370).
- 335 H. İnalçık, "Aynı madde", s. 751-752.
- 336 Edward Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia, and Africa. Part The first, Russia, Tartary, and Turkey*, New York 1970, s. 329 vd.

KAYNAKLAR

ARŞİV KAYNAKLARI

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tapu Tahrir*, No. 370.
- Mühimme Defteri*, VII.
- B. A. O. T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 3 Numaralı *Mühimme Defteri* (Tıpkıbasım), Ankara 1993.
- Ahmet Refik, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, XI-XII/17 (İstanbul 1926), s. 259-277'de yer alan belgeler.
- Alexandre Bennigsen-Pertev Naili Boratav-Dilek Desaiive-Chantal Lemerrier Quelquejay, *Documents concernant L'Empire Ottoman et L'Europe Orientale Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*, Paris 1978.
- Kurat, A. Nimet, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul 1940'de yer alan belgeler.

KAYNAK ESERLER

- Abdülğaffâr Kırımı, *Umdetü't-tevarih* (Nşr. Necib Asım), İstanbul-Matba'a-ı Amire 1343.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihiçesi*, İstanbul 1307.
- Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman* (Nşr. Ali Bey), İstanbul 1332.; Mehmet Neşri, *Kitab-ı Cihannümâ*, II (Nşr. F. Reşit Unat-M. Altan Köymen), Ankara 1995.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, VII (Nşr. Mümin Çevik), İstanbul 1985.
- Gelibolulu Mustafa Ali, *Kühû'l-Ahbâr*, Nur-u Osmaniye Ktb., no: 3407.
- Halim Giray, *Gülbün-i Hânân* (Nşr. O. Cûdî), Necm-i İstakbâl Matbaası 1337.
- Halim Giray, *Gülbün-i Hânân* (Nşr. Sadi Çöğenli-Recep Toparlı), Erzurum 1990.
- Hazerfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l beyân fî Kavanîn-i Âl-i Osmân* (Aslı Bibliothèque Nationale de Paris Ancien Fonds Turcs no. 40'ta ki nüshanın İstanbul Başbakanlık Arşivi Kütüphanesi 220 no.'da kayıtlı sureti).
- Hoca sadettin, *Tâciüt-Tevarih*, III (Nşr. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1990.
- İbn Kemal, *Tevarih-i Âl-i Osman*, VII. Defter (Neşr. Şerafettin Turan), Ankara 1991.
- Kâtip Çelebi, *Fezleke*, C. I, Ceride-i Havadis Matbaası tab'ı 1286.
- Kaysunî-zâde Nidâî Remmal Hoca, *Tarih-i Sahib Giray Han* (Nşr. Özalp Gökbilgin), Ankara 1973.
- Kefeli İbrahim Efendi, *Tevârih-i Tâtâr Hân ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerininindir* (Nşr. Cafer Seyid Ahmed Kırimer). Tarihini tespit edemedik.
- Kırım Tarihi*. Kırım Seraskeri İbrahim Paşa'nın kâtibi Necati Efendi'nin hatıratını havi olan bu el yazmasının İsmail Otar kitaplığında bulunan Mısır nüshasından istifade ettik. Eserin bir nüshası Es'ad Efendi (Süleymaniye Ktb.) Kütüphanesi No. 2080'de bulunmaktadır (Geniş bilgi için Bkz., İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloqları, I. Türkçe Tarih Yazmaları, İstanbul 1943, s. 209).
- Mehmed Raşid, *Tarih-i Râşid*, I, II, III, IV, Matba'a-ı Âmire tab'ı 1286.
- Muhtasar Cenâbî Tercümesi*, Nur-u Osmâniye kütüb, No. 3107.

- Mustafa Na'imâ Efendi, *Na'imâ Tarihi*, IV, V, VI, Matbaa-ı Âmire tab'ı 1283.
- Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, I, II (Nşr. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1999.
- Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, I, II (Nşr. Mehmet İpşirli), Ankara 1999.
- Seyyid Mehmed Rıza, *Es-Seb'ü's-seyyâr fî ahbar-ı mülûki't-Tâtâr*, Süleymâniye-Ragıp Paşa, No: 1016.
- Tursun Bey, *Tarih-i Ebul'l-Feth* (Nşr. Mertol Tulum), İstanbul 1977.
- TEDKİK ESERLER.**
- Alpargu, Mehmet "XVI. yüzyılın ortasında Nogay Türkleri ve Orduları", *Emel*, 215 (Ankara 1996), s. 28-43.
- Arslangiray, A. Suha, *Kırım Hanlığı Menşekuruluşu ve Osmanlı İmparatorluğu'na Bağlanması*, İstanbul 1959.
- Carl Max Kortopeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus*, New York 1972.
- Edward Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia, and Africa. Part The first, Russia, tartary, and Turkey*, New York 1970.
- Fisher, Alan, "Şahin Girey, The Reformer Khan, and the Russian Annexation of the Crimea", *Jahrbucher für Geschichte Ostevropas Neve Folge-Band* 15, September 1967, Otto Hrrassowitz-Wiesbaden 1967'den Ayrı Basım, s. 342-364.
- Fisher, Alan, *Crimean Tatars*, California 1978.
- Gökbilgin, Özalp, *1532-1579 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu*, Ankara 1978.
- Hasan, Abdullahoğlu, "Ceneviz menbalarına göre XV. asır Kırım Hanlığı", I-II, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, X (İstanbul 1932), s. 332-338; XI, 372-378.
- Henry H. Howorth, *History of the Mongols from The 9th To the 19th Century*, Part II, New York 1880.
- İnalçık, Halil, "Gazi Giray II." *Mad. İA*, IV, 734-735.
- İnalçık, Halil, "İslam Giray I." *Mad. İA*, V/2, s. 1104-105.
- İnalçık, Halil, "Yeni vesikalara göre Kırım'ın Osmanlı tabiliğine girmesi ve bir ahitname meselesi", *Belleten*, VIII/30 (Ankara 1944), s. 185-229.
- İnalçık, Halil, "Hacı Giray I." *Mad. İA*, V/1, s. 25-27.
- İnalçık, Halil, "Hacı Giray", *Mad. Eİ2*, III, s. 211-218.
- İnalçık, Halil, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray döneminde Kırım Hanlığı", *Emel (Özel)*, Sayı: 135, (İstanbul 1983), s. 51-73.
- İnalçık, Halil, "Kırım", *Mad. İA*, VI (İstanbul 1993), s. 741-746.
- İnalçık, Halil, "Osmanlı-Rus rekabetinin menşei ve Don-Volga kanalı tebebbüsü (1569)", *Belleten* C. 12. (1948), s. 349-402.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, Ankara 1983; III/2, Ankara 1982; IV/1, Ankara 1982.
- İsmail Hikmet Ertaayan, *Gazi Geray Han Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1958.
- Kafalı, Mustafa, *Altın Ordu Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976.
- Kirchner, Walther, *History of Russia*, Second Edition, New York 1950.
- Kurat, Akdes Nimet, "Baltacı Mehmet Paşa" *Mad. İA*, II, s. 289.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Ankara 1987.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1966.

- Kurat, Akdes Nimet, *Kazan Hanlığı*, AUDTCFD, XII/3-4, 1954'den Ayrı Basım, Ankara 1954, s. 227-246.
- Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972.
- Kurat, Akdes Nimet, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul 1940.
- Manz, Beatrice Forbes, "The Clans of the Crimean Khanate", *Harvard Ukrainian Studies*, II/3 (Cambridge 1978), s. 282-309.
- Müstecip Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları*, İstanbul 1980.
- Omelijan Pritsak, "İlk Türk-Ukrayna ittifakı (1648)", *İlmi Araştırmalar*, 7 (İstanbul 1999), s. 255-284.
- Ortegin, Hasan, *Kırım Hanlarının Şeceresi*, İstanbul 1938.
- Otar, İsmail, "Kırım hanları cedveli", *Kırım Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 18, (Ankara 1997), s. 3-8.
- Öztürk, Yücel, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600*, Ankara 2000.
- Peter Bartl "17. yüzyılda ve 18. Yüzyılın ilk yarısında Kazak Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu" (Çev. Erendiz Özbayoglu), *İlmi Araştırmalar Dergisi*, 6, İstanbul 1998, s. 301-330.
- Philip, Longworth, *The Cossacks*, London 1969.
- Potekhin, V. E., Potekhin, D. V., *Tavrıda-Kırım*, Simferepol 1994.
- Sabit, Bedriye, *Kırım'ın Osmanlı İmparatorluğu'na Ekleilmesi Meselesi*, İstanbul 1934.
- Senn, Alfred Erich, "Lithuania" *Mad. The Webster Family Encyclopedia*, XI (The Webster Publishing Company 1984).
- Sroeckovsky, V. E., *Muhammed Geray Han ve Vasalları* (Çev. Kemal Ortaylı), Ankara 1978.
- Temir, Ahmet, "Nogay Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, I, s. 435.
- Turan, Şerafettin, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, I, Ankara 2000.
- Ürekli, Muzaffer, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569)*, Ankara 1989.
- Smirnov, V. D. *Kırımskoye Hanstvo Pot Verhovenstvov Otomanskoy Port V. XVIII Stoletiy*, Odessa 1889.
- Vernadskiy, George-Karpovich, Michael, *A History of Russia Kiyevian Russia, II, A History of Russia The Mongols and Russia, III; A., History of Russia Russia at the Dawn of the Modern Age, IV*, New Haven: Yale University Press 1959.
- Yakubovskiy, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü* (Çev. Hasan Eren), Ankara 1992.